

Univerzita Karlova v Praze

Filozofická fakulta

Ústav pro dějiny umění

Diplomová práce

Bc. Kristýna Drápalová

Torzo krajiny

Příběh barokní krajiny severních Čech

A torso of a landscape. The story of a baroque landscape of northern Bohemia

Praha 2016

Vedoucí práce: Ing. Petr Macek, Ph.D

Poděkování

Ráda bych poděkovala Petru Mackovi za podnětné vedení a ochotnou spolupráci. Dále také Jakubu Bachtíkovi za upozornění na Sartoriův text i spolupráci na článku o severočeské krajině pro Zprávy památkové péče, který vychází z jedné z kapitol této práce, a který byl zpětně inspirací i pro ni. Za konzultaci děkuji i Vítu Honysovi.

Prohlášení:

Prohlašuji, že jsem tuto diplomovou práci vypracovala samostatně a výhradně s použitím citovaných pramenů, literatury a dalších odborných zdrojů.

V Praze, dne 30. května 2016

Kristýna Drápalová

Klíčová slova (česky)

barokní krajina, baroko, urbanismus, severní Čechy, Horní Jiřetín, Bohosudov, Mariánské Radčice, Zahražany, Jezeří, Duchcov

Klíčová slova (anglicky):

baroque landscape, baroque, urbanism, northern Bohemia, Horní Jiřetín, Bohosudov, Mariánské Radčice, Zahražany, Jezeří, Duchcov

Abstrakt

Cíl této diplomové práce byl dvojitý. Zaprvé rekonstruovat podobu urbanistického uspořádání krajiny severního výběžku Mostecké pánve na konci barokní éry, a to se zvláštním zřetelem ke kompozičním vztahům mezi jednotlivými krajinnými dominantami, jak v měřítku poutních areálů, zámků či klášterů a kostelů, tak v měřítku kaplí, kapliček a drobných sochařských památek. Druhým cílem pak bylo na příkladu této v době baroka mimořádně bohaté krajiny zkoumat fenomén české barokní krajiny, a to skrze srovnání závěrů rekonstrukce s doposud zažitou představou o principech urbanistického utváření české krajiny v době baroka.

Za tímto účelem byl vyhotoven obsáhlý katalog památek, nacházejících se zhruba k roku 1780 ve zkoumaném území. Dále vznikla mapa, v níž jsou kromě památek znázorněny i urbanistické vazby mezi nimi. Zásadním podkladem této rekonstrukce byly mapy 1. vojenského mapování. V textově podobě je pak krajina zachycována perspektivou barokního poutníka, procházejícího po starých cestách krajinou, a to po třech vybraných trasách. Poznatky, získané na základě těchto podkladů, jsou shrnuty v závěrečné kapitole.

Závěrem práce je zjištění, že krajina zkoumaného území, ani její části, nebyly sceleny jednotným kompozičním programem a propojeny osami cest, alejí, průhledů či symbolických souvislostí – což je hlavní charakteristika, jež se doposud s pojmem české barokní krajiny pojila. Baroko vstoupilo do krajiny spíše obnovami starších sakrálních objektů i světských sídel, nové dominanty doplňovalo jen ojediněle. Odlišná byla situace na poli drobných architektonických a sochařských realizací, které v barokní době vstoupily do krajiny v mimořádném množství. Spíše než krajina v době baroka razantně převrstvená byla podkrušnohorská krajina krajinou návaznosti a citlivého doplňování. Práce navrhuje v tomto smyslu přehodnotit chápání pojmu české barokní krajiny: v jejím zkoumání byla pozornost dosud věnována především mimořádně prokomponovaným úsekům krajiny, jejichž vznik je obvykle spojen s osobou konkrétního šlechtice (Jičínsko, okolí Lysé nad Labem či Kuksu); tyto barokní krajinné zásahy je však třeba chápat spíše jako specifický fenomén – rozšiřovat jejich charakteristiky na celek české barokní krajiny není možné.

Abstract (English)

This study has two aims. First, to reconstruct the landscape arrangement of the northern tip of the North Bohemian Basin at the end of the baroque era, focusing on compositional relationships between landscape dominants, both in a scale of pilgrim areas, castles, churches and monasteries and in a scale of chapels and small sculptural and architectonic monuments. The second aim is to, on the example of this - in baroque era extraordinarily rich landscape - examine the phenomenon of the Czech baroque landscape by comparing conclusions of the reconstruction with the widespread conception of compositional principles of baroque landscape.

For this purpose, a comprehensive catalogue of architectonic and sculptural monuments in the researched area at about 1780, was compiled. Thereafter a map was created, that shows not only the objects as such, but also the compositional relationships between them. The most important resource for the map was a collection of maps of the First military mapping of Bohemia. In the text, the landscape is described through the perspective of a baroque pilgrim, browsing the landscape along the old roads of three selected routes. The conclusions are then summarized in the final chapter.

As a result of my study, I came to the conclusion, that neither the researched landscape, nor its parts, were organized in accordance with any compositional program nor interconnected through axes of roads, alleys, vistas or symbolic relationships (the main characteristics, defining the meaning of the term Czech baroque landscape). In the baroque era, few new dominants were added into the landscape – more frequently renovations occurred of older sacral objects and manor houses. Differently, large amount of smaller baroque sculptural and architectonic monuments enriched the landscape. The landscape of this part of Northern Bohemia was not radically transformed during the baroque era – we can rather call it a landscape of continuity and sensitive amendments. This paper thus proposes to rethink the term „Czech baroque landscape“: so far, only the extraordinarily composed parts of the landscape, usually founded by a specific aristocrat (Jičín County, Lysá nad Labem, Kuks), has been taken into account. Those baroque landscape realizations should be rather understood as a very specific phenomenon; to apply their characteristics to the whole of Czech baroque landscape is not possible.

Obsah

1. Předmluva	1
2. Mariánská země	2
3. Dosavadní zkoumání barokní krajiny	13
4. Metodika	22
4.1 Katalog památek	22
4.2 Mapa	23
4.3 Textová část a analýza	26
5. Z Komáří hůrky do Teplic	28
6. Z Nakléřova po solné stezce do Čech	43
7. Z Litvínova na Jezeří	55
8. Závěr: Barokní krajina a mariánská země?	70
9. Seznam použité literatury	84
10. Seznam vyobrazení	88

Příloha č. 1: Katalog památek
Příloha č. 2: Statistiky
Příloha č. 3: Soubor map

1. Předmluva

Krajina severních Čech – od řeky Bíliny po Krušné hory – měla v době baroka silný duchovní rozměr. Cisterciák Augustin Sartorius ji v roce 1717 velebí jako „mariánskou zem“, jeho současník a spolubratr Maurus Junger mluví dokonce o „mariánském ráji“. V krajině, kterou takto označují, se skutečně nacházela výjimečná koncentrace mariánských poutních míst. Krajinu zvelebovaly i významné řeholní řády: osečtí cisterciáci a bohosudovští jezuité. Další významnou katolickou silou, působící v mariánské krajině pod Krušnými horami, byl pražský arcibiskup Jan Bedřich z Valdštejna. Vedle Valdštejnů zde měl významné panství další bohatý šlechtický rod, a sice Lobkovicové. Všechny tyto síly utvořily z kraje mezi Mostem a Ústím na jedné straně a mezi Krušnými horami a Bílinou na druhé straně pozoruhodný kraj se silnou katolickou identitou, posilovanou ještě blízkostí luteránského Saska a s ní související nutností dříve protestantskou podkrušnohorskou oblast rekatolizovat. Vedle silné identity však má kraj i neradostný příběh: Sartoriova „mariánská země“ se velmi přesně kryje i se severním výběžkem Mostecké pánve – a proto z velké části zanikla kvůli rozsáhlé povrchové těžbě uhlí...

Cíl této diplomové práce je dvojitý. Prvním z nich je snaha rekonstruovat podobu zdejší krajiny v době závěru baroka. Druhý cíl pak je na příkladu této krajiny zkoumat fenomén české barokní krajiny. „Barokní krajina“ je totiž pojem hojně používaný a i širší veřejnosti nikoli neznámý; seriózních výzkumů, které by se pokoušely potvrdit či vyvrátit rozšířenou představu o povaze barokní krajiny, je však pomálu. Domnívám se, že právě oblast severočeské „mariánské země“ je pro takovéto zkoumání mimořádně vhodná: a to jednak díky svému příhodnému geomorfologickému utváření, které z ní činí jasný a přehledný celek, uzavřený ze všech stran hradbou hor a vrchů, a za druhé díky bohaté stavební činnosti v době baroka, kterou zde realizovali význační a vzdělaní stavebníci z řad světských i církevních. Mapovat tedy budu kompoziční vztahy mezi jednotlivými krajinnými dominantami, a to jak v měřítku poutních areálů, zámků či klášterů a kostelů, tak v měřítku kaplí, kapliček a drobných sochařských památek.

Vzhledem k dvěma ohniskům zájmu této práce – fenoménu barokní krajiny obecně na jedné straně a konkrétní krajinou Sartoriovy mariánské země na straně druhé – jsem se rozhodla rozdělit úvod do dvou kapitol. První z nich nese název *Dosavadní zkoumání barokní krajiny* a druhá *Mariánská země*. Následuje relativně obsáhlá kapitola, popisující metodu, jíž jsem k rekonstrukci krajiny využila, a postup analýzy nashromážděného materiálu. Následují tři kapitoly, jejíž smyslem je zachytit podobu barokní krajiny, jak se mohla jevit soudobému poutníkovi; každá kapitol sleduje trasu jedné ze starých cest, protínajících zkoumané území. Výsledné poznání o povaze barokní krajiny pod Krušnými horami jsou shrnuty v závěrečné kapitole. V ní též bilancuji, nakolik se moje závěry shodují s doposud vyslovovanými soudy a hypotézami o pojmu barokní krajiny jako takové.

2. Mariánská země

Krajina Podkrušnohoří se do paměti dnešního člověka zapsala především svým smutným osudem. Severočeská hnědouhelná pánev je jednou z nejzdevastovanějších krajín Evropy: v území mezi Ústím nad Labem a Kadaní bylo – především v průběhu 20. století – zničeno 300 km² krajiny. Zaniklo zde sto šest obcí s královským městem Most v čele. Drtivá většina z dnes zmizelých vesnic a městeček – osmdesát jedna – stála v cestě právě těžbě uhlí. Dalších čtrnáct pak zatopila voda tří nových přehrad, ostatní musely ustoupit různým průmyslovým projektům, ale i vojenským cvičištím. O domov přišlo na devadesát tisíc lidí, přičemž někteří z nich se museli za život stěhovat i třikrát.¹

Silný příběh podkrušnohorské krajiny 20. století v paměti zcela přebil skutečnost, že po desetiletí devastovaná krajina byla už předtím krajinou v rámci českých zemí velmi specifickou – měla silnou identitu, spojenou především se zvláštní rolí tohoto území v období baroka. Platí to alespoň pro severovýchodní výběžek severočeské hnědouhelné pánve, ohraničený městy Most a Ústí nad Labem v jednom směru a pásmem Krušných hor a řekou Bílinou ve směru druhém. Území tvoří pohledově ohraničený geomorfologický celek, v jehož hranicích se nachází pozoruhodný soubor barokních architektonických památek. Duchovní náboj této krajiny posilovaly i politické souvislosti - především bezprostřední blízkost luterského Saska a nutnost rekatolizace protestantstvím hluboce „nakaženého“ kraje. Jak o tom výmluvně svědčí několik soudobých literárních památek, již v 18. století byl duchovní náboj této části podkrušnohorské krajiny reflektován: o kraji se již tehdy píše a mluví jako o „mariánské zemi“.

***

„Celé toto okolí chová obzvlášť milou pobožnost k nejpožehnanější Matce, a protože tento okrsek je současně předsunutou zdí a hradem proti hraničícímu luteránství v Míšni, tak disponuje takřka tolika pevnými hradbami, kolik má milostných míst, kteréžto jsou: Panna Marie v Bohosudově pod Krupkou, v Mariánských Radčicích, v Horním Jiřetíně, v Zahražanech u Mostu, v Chomutově, v Květnově, v Údlících a v Březně. [...] Takto potom má tato na tři, čtyři až pět mílí rozlehlá krajina to štěstí, že ji lze podle těchto četných mariánských obrazů docela nazývat mariánskou.“ (Augustinus Sartorius: Mariánský atlas, Praha 1717)²

Když se osecký cisterciák Augustin Sartorius rozhodl přeložit do němčiny velmi populární latinsky psaný *Atlas Marianus*, který roku 1657 vydal jezuita Wilhelm Gumpfenberg,³ připojil k němu celou vlastní podkapitolu. V roce 1717 tak v Praze „*Mariánský atlas*“

---

¹ SMOLÍKOVÁ 2004.

² KVAPIL 2000, 145-166.

³ Podobné atlasy byly ve své době velmi oblíbeným žánrem, Gumpfenbergova práce, vydaná latinsky poprvé r. 1655 a v rozšířené podobě 1672 přitom patřila k vůbec nejoblíbenější. Podrobně o tomto fenoménu i Gumpfenbergově práci viz Jan ROYT: *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011, 39–70.

vychází i se statí *Anmerckung über Unseren Lieben Frauen-Bilder in hiesiger Mariä-Ratschitzer Gegend und Nachbarschaft*.⁴ Sartorius v ní svůj rodný kraj opěvuje jako *mariánskou zemi*, přičemž toto užití odůvodňuje právě neobvykle hustou sítí zázračných mariánských poutních míst. Že se toto „požehnané“ území poměrně přesně kryje se zdevastovaným územím severočeské hnědouhelné pánve, si první povšiml literární historik Jan Kvapil, autor českého překladu a výkladu Sartoriova díla.⁵

Jiří Kvapil nicméně publikoval (a překladem opatřil) i další pozoruhodné související literární památky. V témže roce, kdy Sartorius dokončuje překlad a doplnění Mariánského atlasu, vydává jeho spolubratr Maurus Junger tiskem kázání, které pronesl 2. července 1716 v mosteckém klášteře kajících panen magdalenitek. V něm velebil Pannu Marii a své rodné „sousedstvo“, přičemž pro něj užívá názvu *mariánský ráj*. Tento mariánský ráj pak ztotožňuje s krajem mezi poutními místy Bohosudov (Mariaschein), Mariánské Radčice (Maria Ratschitz), Horní Jiřetín (Obergeorgenthal) a Zahražany u Mostu (Saraz).⁶

„Hled', ó božský ženichu, a raduj se! Tvá milovaná nevěsta Marie v tomto krásném kraji v nádheře povstala a jak Jitřenka shlíží. Kde? Tady, tady, v Zahražanech. V Horním Jiřetíně je krásná jako Luna, v Mariánské Radčici je čistá jako žhoucí Slunce a v Bohosudově u Krupky je strašná jako vojsko pod praporci.

*[...] V Horním Jiřetíně, na Bílém písku, tam je ona krásná běloskvoucí Luna, jež o půlnoci září. V Mariánské Radčici stojí bolesti plná přímo pod křížem, jelikož její syn Ježíš, Slunce spravedlnosti, byl ukřižován o šesté hodině ranní, to jest podle našeho německého času o dvanácté hodině, v poledne, a lidskou nespravedlností na kříži zhasl. Proto tam může být, jako matka tohoto Slunce, právem nazývána prudce hořící polední Slunce plné lásky a bolesti. V Krupce, ano tam, tam je večer, západ Slunce, kde Slunce Ježíš již zesnul, s kříže snesen byl a jako Slunce zapadl. Tam je Marie vyzbrojena pažemi a hrudí, totiž v jejím mateřském klíně spočívajícím mrtvým tělem Ježíšovým, o němž se říká: zvítězil lev z pokolení Judova. A od tohoto hrdinného a silného lva je též ona strašlivá, neboť tisíc na ní zavěšeno štítů. Tisíce pamětních a děkvných štítů ex voto u ní visí, takže je strašná jako vojsko pod praporci.*⁷

Ej, jak jinak, božský Ženichu! Jak jinak to má být? Marie je tvá přítelkyně, tvá holubice, tvá kráska, tvá sestra, tvá nevěsta, která tvé srdce zraňuje, která tuto vzácnou krajinu na čtyřech zmíněných místech svojí slávou a vznešeností naplňuje, ona překrásná, které ses kdysi zeptal:

---

⁴ Německý překlad atlasu vyšel již roku 1673 v Mnichově, šlo ale pouze o převod původního textu bez doplňků. Proto patrně Sartorius přistoupil k novému překladu, jehož důležitým smyslem bylo rozšířit seznam poutních míst na území Čech. V Gumpenbergerově Mariánském atlasu jsou jednotlivá pojednání uspořádána podle kontinentů a zemí. Obsahují vždy legendu o tom kterém milostném obraze či soše, které jsou předmětem úcty, a vypočítává zázraky, které se u nich staly. V Čechách jsou v původním vydání z roku 1655 zmiňována jen dva milostné obrazy, v doplněném vydání z roku 1672 jich bylo již třicet šest. Sartorius jich ve svém doplněném překladu zachytil celých 68. Podrobně viz ROYT 2011, 42–44.

⁵ Poprvé viz KVAPIL 1999, dále KVAPIL 2003, 23.

⁶ Ibidem.

⁷ Jak podotýká Kvapil, přirovnání poutních míst k Luně, Jitřence a Slunci a k nim spojeným denním dobám má evokovat jednotu a scelenost krajiny.

Kdo je ta, jež jak Jitřenka shlíží, krásná jako Luna, čistá jako žhoucí Slunce, strašná jako vojsko pod praporci?

Tak to je, ty, ty blažené sousedstvo, ty jsi zkrátka ona krásná krajina, kterou božský ženich již tehdy v duchu přehlédl. Ty jsi onen vyvolený mariánský ráj. Ty jsi onen malý mariánský Nový svět, který Marie ve svém rozkošném kraji od východní, polední, večerní a půlnoční strany mateřskými paprsky milosti tak nádherně osvětluje a ozařuje.“ (Maurus Junger: kázání ze dne 2. 7. 1716, vydáno tiskem v Praze 1717)⁸

Sartoriova a Jungerova oslava Podkrušnohoří může pro svou typicky barokní obrazivou exaltovanost na dnešního čtenáře působit jako čistě osobní vyznání milovanému kraji. Chápání dnešní oblasti hnědohuhelné pánve jako svaté země, poctěné zejména přízní Bohorodičky, však patrně mělo svou tradici. Naznačuje to například méně cituplný a poměrně věcně napsaný text jezuita Johannese Millera, který v letech 1692–3 pobýval v Bohosudově a později sepsal dějiny tohoto místa. Jeho *Historia Mariascheinensis* byla vydána až roku 1769, vznikla nicméně už roku 1710:⁹

„O povaze místa a kraje, které si Bůh vybral ke cti své milé Matky.

Před mnohými lety stál tento milostný obraz uprostřed křovisek jako v nějaké pustině, a proto ne neprávem bylo toto místo nazýváno „Marie v nouzi“, „bolestná Matka v nouzi“ atd. Časem ale bylo všechno kolem vymýceno, takže dneska toto milostné místo s příslušejícími budovami stojí ve volných, otevřených polích. Jinak ačkoliv toto mariánské místo na severní straně přímo přiléhá na vysoké pohoří, které odděluje Království české od Míšně, přece se v celém okolí nenachází nic divokého, nic nepřátelského, nýbrž díky krásným okolo ležícím vinohradům a zahradám, úrodným polím, zeleným luhům a lukám, líbezným potůčkům, mnohým zdravým pramenům a dalším mnohem více ke vší radosti a půvabu rozmanitě okrášlena.

*Polárka se vypíná nad tímto místem na 50. stupni a 31. minutě. Tři hodiny na východ odtud leží královské město Ústí a řeka Labe, hodinu přibližně jižním směrem leží Teplice a horké lázně, vedle nichž se nachází zámek Doubravská hora neboli Teplický hrad. Západním směrem leží na tři hodiny vzdálený Duchcov, na pět hodin Most a na osm hodin Chomutov. Šest mílí na sever pak leží kurfiřtské hlavní a rezidenční město Drážďany. Tolik tedy o tomto kraji.“ (Johannes Miller: *Historia Mariascheinensis*, Most 1769)¹⁰*

Literární oslava Podkrušnohoří jako mariánské krajiny pochopitelně není dána jen unikátní povahou samotného kraje – souvisí i s dobovým literárním kontextem. Vzhledem k ústřední roli, která byla Panně Marii připisována ve vítězství nad protestantismem, se právě mariánský kult – projevující se mimo jiné obnovami i zakládáním mariánských poutních míst – stal v Čechách základním stavebním kamenem katolické protireformace. Literární počiny všech tří mnichů tak zapadají do širšího proudu barokního patriotismu, který se v Čechách rozvíjel od druhé poloviny 17. století a který, zjednodušeně řečeno, sledoval dva zdánlivě protichůdné cíle: Na jedné straně se snažil zbavit Čechy identity

⁸ KVAPIL 2003, 27-30.

⁹ KVAPIL 2003, 30.

¹⁰ KVAPIL 2003, 30.

země heretiků a rebelantů a ukázat zdejší hluboce zakořeněnou katolickou tradici, na druhé straně ale také v obraně proti rostoucí centralizaci habsburského soustátí zemi hájil jako ucelený, historicky svrchovaný státní i národní (chápáno ovšem v jiném smyslu než dnes) útvar.¹¹ V souvisejícím svébytném literárním žánru oslavujícím Čechy jako svatou a věrně katolickou zemi, jehož nejslavnějším představitelem jsou latinsky psaná *Miscellanea* Bohuslava Balbína, se český zemský a lokální patriotismus často spojuje mimo jiné právě s tradiční a odvěkou mariánskou úctou.¹² Přesto není označení dané části severočeské uhelné pánve za „mariánskou zem“ nazváním libovolným a náhodným, které by horlivý mnich mohl použít i v jakékoli jiné části českého království. Koncepce „mariánské země“ má v Podkrušnohoří své opodstatnění.

***

Krajina v severní části Mostecké pánve je výjimečná už svým geomorfologickým utvářením. Z jedné strany ji jasně ohraničuje prudce se zdvihající, souvislé pásmo Krušných hor – žádné jiné z českých pohraničních pohoří se přitom tolik nepodobá hradební linii, jako právě první krušnohorské štíty. Z opačné strany pak mírně zvlněnou nížinu pohledově uzavírají vrcholky Českého středohoří, které se na severu ke Krušným horám těsně přibližují. Z jihu pak území ohraničuje ten výběžek Českého středohoří, jemuž se říká Mostecké vrchy. Z Komáří vížky, Doubravské hory, Nakléřovské výšiny a

1. Severní výběžek mostecké pánve, pohled ze svahů Komáří hůrky směrem na jezero Milada a krajinu kolem Chabařovic

---

¹¹ Naposledy problematiku poutavě shrnul Josef Petráň, viz Josef PETRÁŇ: *Kultura a společnost v Čechách v doby baroka*, in: Vít VLNAS (ed.): *Sláva Barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*, Praha 2001, 61-77.

¹² O tomto odvětví barokní literatury viz např. Martin SVATOŠ: *Latinská literatura v Čechách 1620–1720*, in: Vít VLNAS (ed.): *Sláva Barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*, Praha 2001, 254–261. Dále KVAPIL 1999, 21.

dalších zdejších vyhlídek se tak tato „mariánská země“ jeví být doslova „pánví“ – jednotným a kolem dokola ohraničeným územím [1].

Území je to obydlené od pradávna – povodí Bíliny patřilo od pravěku až po středověk k nejhustěji osídleným u nás a je obýváno nepřetržitě od neolitu.¹³ Od 11. století zde vznikají hrady a budují se pevnosti na ochranu hranic (například v Zabrušanech a nad Chlumcem). Brzy poté začíná kraj významně bohatnout díky těžbě železných rud a barevných a drahých kovů. Velká kolonizace 13. a 14. století zde zanechá nadprůměrně hustou síť měst a vesnic. Třicetiletá válka zde sice napáchá škody patrné na mnoha místech až do konce 17. století, ale nejpozději od 18. století kraj prosperuje a pyšní se mnoha ambiciózními stavebními podniky. Svě klíčové panství Duchcov – Horní Litvínov (později Duchcov – Záluží – Horní Litvínov) zde mají říšská hrabata Valdštejnové. Lobkovicové pak vlastní panství Nové Sedlo nad Bílinou – Jezeří, stejně jako město Bílinu. Bez významu není ani teplické panství Clary-Aldringenů. Nebyli to ale jen aristokratičtí stavebníci, kdo se významně podílel na barokní proměně Podkrušnohoří. Jen pár kilometrů od sebe se zde nacházela také významná centra řeholních řádů. Na konci 17. století se v Oseku po dlouhých letech úpadku ke své bývalé slávě pozvedal starobylý cisterciácký klášter. V Bohosudově pak vznikla při poutním místě významná rezidence neaktivnějšího z mladých řádů, Tovaryšstva Ježíšova. Na přelomu 17. a 18. století tedy většinu zdejšího území tak drží velmi prestižní a značnými prostředky disponující správci. K tomu je však třeba ještě připočíst mimořádně bohaté královské město Most, stejně jako nedaleká města hornická.

Na proměně, kterou v baroku prošla oblast mostecké hnědouhelné pánve, respektive na její soudobé interpretaci a konceptualizaci se ale podílel ještě jeden důležitý faktor, který již byl zmíněn. Šlo to bezprostřední sousedství s protestantským Saskem. Patří k mnoha paradoxům politiky v době baroka (ale vlastně nejen té), že nesmiřitelní ideologičtí nepřátelé často čile spolupracovali ve věcech hospodářských a politických – a naopak. Platí to i pro vztah Saska k habsburskému mocnářství. Protestanté byli v kázáních i uměleckých dílech katolické strany v 17. i 18. století běžně vykreslováni jako heretici a nežádka metaforicky ztotožňováni se samotným ďáblem. Ovšem protestantské Sasko bylo zároveň součástí Svaté říše římské a saský kurfiřt (který ostatně kvůli získání polské koruny konvertoval ke katolictví) se podílel na volbě římského císaře. Není proto divu, že v době, kterou sledujeme, spolu obě země koexistovaly v míru, jako sice tradiční rivalové, ale zároveň i důležití spojenci.¹⁴ Co platilo pro vysokou politiku, bylo v rovině praktického soužití ještě markantnější – mezi oběma stranami hranice fungovaly po třicetileté válce čilé a oficiálně podporované obchodní styky, takže v katolických městech byly běžně k vidění luteránští obchodníci a naopak. Ještě v 60. letech byla navíc velká část vesnic na

---

¹³ STÁHLÍK 1994.

¹⁴ Pochopitelně ale nešlo o žádnou idylu – saští kurfiřti většinou využili každé příležitosti, jak vylepšit své mocenské postavení na úkor Habsburků, o čemž svědčí například jejich ochotná účast na straně Pruska ve válkách o rakouské dědictví. Důvody ale byly víc mocenské než ideové – stejně si ostatně počínala i řada ambiciózních velmožů katolických (viz snaha kurfiřta Maxmiliána II. Emanuela Bavorského využít na úkor císaře válečné oslabení monarchie při válkách o španělské dědictví).

české straně hor luterského vyznání, což se oficiálně změnilo až na základě intervencí arcibiskupa Valdštejna. Letité vazby na protestantské sousedy se tím ale reálně přetrhat nepodařilo.¹⁵

Jestliže ale na hranicích Čech a Saska panoval na přelomu 17. a 18. století z politického hlediska klid, neznamenalo to zároveň, že zbraně rétoriky a propagandy budou mlčet. Naopak, tím spíš, že nepanoval konflikt reálný, bylo třeba upozorňovat na konflikt principů, čehož si ostatně byly vědomy obě strany hranice. Sasko patřilo mezi významná útočiště pobělohorských exulantů a z hlediska katolických Čech tak bylo mimo jiné zdrojem nežádoucí protestantské osvětové činnosti, ať už v podobě přicházejících kazatelů, nebo literatury. Proto je zcela pochopitelné, proč Sartorius zdůrazňuje obraz Podkrušnohoří jako „předsunutou zed' a hrad“ na obranu před protestantským Saskem – osecké dílo je totiž stejně tak projev upřímné mariánské úcty a zemského patriotismu, jako i dobře promyšleným výrazem politické vůle.

***

Interpretace Podkrušnohoří jako mariánského ráje se projevila v podobě konkrétních hmotných projevů, tedy v bezpočtu sakrálních barokních památek. Vedle poutních areálů Bohosudova, Mariánských Radčic, Horního Jiřetína a Zahražan u Mostu, které Sartorius a Junger jmenují ve výše uvedených úryvcích, lze totiž doplnit ještě další uctívané obrazy a místa. Sartorius zmiňuje ještě uctívání Panny Marie ve zbořených Kopistech u Mostu i úctu k mariánské soše, která lákala procesí i do samotného oseckého kláštera.¹⁶ Od počátku 18. století byl centrem mariánské úcty i jeníkovský kostel, kde byla od roku 1673 uctívána milostná soška Bolestné Panny Marie.¹⁷ Po roce 1731 se pak rozšířila úcta k soše Panny Marie z bočního oltáře kostela v Trmicích.¹⁸ Podle Franze Endlera měla být poutním místem i duchcovská kaple Panny Marie Pomocné.¹⁹ Podle jiných údajů byl v duchcovském kostele Zvěstování Panny Marie uctíván starý obraz Panny Marie, spojovaný s Diegem de la Cruz, později se ocitnuvší v držení mosteckých kapucínů.²⁰ Poutníci putující do Bohosudova pak svou cestu mnohdy spojili i s návštěvou Svatých schodů v Krupce, jež ve zdejším mariánském kostele vznikly v roce 1738.²¹ A až 8000

---

¹⁵ HAVLÍK 2016, 55–57.

¹⁶ Sartorius v souvislosti se severočeskou „mariánskou zemí“ mluví ještě o poutních místech v Jirkově, Žatci, Bečově a Vintířově, které však již nejsou součástí zkoumaného území.

¹⁷ Existence poutní tradice v Jeníkově nebyla známa až do 90. let 20. století, kdy byla nalezena kniha svědectví o zázračných uzdraveních, které se odehrály po přímlově k jeníkovské soše. Rozkvět kultu nastal po roce 1708, prudce vzrostl kolem roku 1720 a kulminoval roku 1722, aby se od 40. let velmi ztenčoval. K soše chodili především obyvatelé vsí, náležejících k oseckému klášteru, ale i z okolních panství. Jeníkovský příklad dokládá vzestup mariánského kultu v severních Čechách ve sledovaném období. Více viz VÍT HONYS: Zázračná vyslyšení z Jeníkova a Kostomlat pod Milešovkou – dvou barokních zapomenutých mariánských poutních míst severních Čech, in: *Folia Historica Bohemica* 24/1, Praha 2009, s. 56 – 75

¹⁸ MACEK 2007, 252.

¹⁹ ENDLER 1903, 38. Není ovšem zřejmé, o kterou kapli se jedná, a autor neuvádí žádné další podrobnosti.

²⁰ WOLF 2013, 133.

²¹ MACEK 2007, 258.

věřících mělo na svátek a v oktávu sv. Valentina navštěvovat tomuto světci zasvěcený kostel v Novosedlicích, kde měly být od nepaměti chovány jeho ostatky.²²

Jak je vidět, i po vzniku citovaných literárních památek vznikají ještě mnohá nová poutní místa. Jejich popularita však ani v jednom případě nedosahuje slávy starobylých poutních míst Bohosudova, Horního Jiřetína a Mariánských Radčic. Stará místa zbožné úcty pak v období baroka podněcovaly i významnou stavební činnost, na níž se podíleli špičkoví architekti své doby.

První osobností, která se zasloužila o několik desetiletí trvající stavební rozkvět této části podkrušnohorské krajiny, byl Jan Bedřich hrabě z Valdštejna. Vzdělaný velmistr řádu křižovníků s červenou hvězdou po delším pobytu v Římě nastoupil v Čechách závratnou církevní kariéru. Ta roku 1675, tedy v jeho pouhých 33 letech, vyvrcholila jmenováním na místo pražského arcibiskupa.²³ V klíčové době konce 17. století tedy dohlížel na rozvoj důležité části „mariánského ráje“ sám primas český. Rozsáhlé dvojpanství Duchcov – Horní Litvínov získal jeho otec Maxmilián z Valdštejna sňatkem s Polyxenou Marií z Talmberka, vdovou po Františku Josefovi z Lobkovic, posledním výhonku významného rodu Popelů z Lobkovic. Z tohoto svazku vzešel i Jan Bedřich, který z obou panství zřídil roku 1667 fideikomis, pro barokní Valdštejny vůbec nejdůležitější ze všech panství.²⁴ To znamenalo pro danou oblast velký hospodářský vzestup: fideikomisní zřízení zaručovalo nejen majiteli, ale i dalším investorům, že zde nebude docházet k žádným velkým hospodářským zvrátům a turbulencím. Valdštejnovu stavební aktivitu v kraji nemotivovala jen péče o rodové statky. Mladý arcibiskup si totiž za jeden z hlavních úkolů vytknul reorganizaci farní správy v Čechách, která se nacházela v rozkolu z hlediska stavu a prostorové kapacity kostelů i kvůli chybějícím farářům – právě arcibiskupa Valdštejna, který v souvislosti s reformou podpořil vznik řady nových sakrálních staveb a přestaveb, můžeme považovat za jednoho ze zásadních iniciátorů „barokní obnovy“, která postupně zásadně proměnila tvář českých vsí a měst.²⁵

Jan Bedřich si za své sídelní město zvolil Duchcov. Na sever Čech pak s sebou přivedl patrně nejschopnějšího architekta, který v Čechách té doby působil: Jeana Baptiste Matheye. Mathey, kterého arcibiskup poznal během svého působení v Římě, stavěl od roku 1675 Valdštejnovu rezidenci na Hradčanech. Není proto překvapivé, že byl o něco později pověřen také přestavbou již nevyhovující aostalliovské rezidence v Duchcově [2]. S pracemi se začalo v druhé polovině 70. let 17. století a pokračovaly až do 90. let 17. století. Jak již bylo zmíněno, arcibiskupský stavebník velmi podporoval výstavbu kostelů na svém panství. Mathey tak pro Valdštejna koncem 80. let navrhuje novostavbu kostela sv. Michaela v Litvínově. Pro „mariánskou zemi“ však byla nejdůležitější Matheyova stavba poutního kostela Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně. Dějiny areálu

---

²² MACEK 2007, 261.

²³ O Valdštejnovi nejnověji monografie: HAVLÍK 2016. Osobnost i neobvyklou kariéru Jan Bedřicha, která začala velmi rychle, ale záhy též našla svůj strop, poutavě a zasvěceně přibližuje také Petra VOKÁČOVÁ: Příběhy o hrdé pokoře. Aristokracie českých zemí v době baroka, Praha 2014, 233–288.

²⁴ HRBEK 2013, 178.

²⁵ HAVLÍK 2016, 123–136.

spojené s úctou k sošce madony s dítětem, začínají někdy v 15. století. Zdejší pouti začaly být populární zejména v 80. letech 17. století, podle všeho v reakci na morovou ránu z let 1679–80, která se právě severočeskému podhůří vyhnula. Proto v 90. letech arcibiskup inicioval zásadní proměnu poutního místa do jeho dnešní podoby, kterou svěřil svému dvornímu architektovi Matheyovi. Stavba, u které je architekt doložen jménem v účtech,²⁶ probíhala mezi lety 1694–1700. Sakrálních staveb však francouzský stavitel v Podkrušnohoří realizoval mnohem více. Pro cisterciáky z Oseka navrhoval poutní kostel pro Mariánské Radčice, ležící jen necelých osm kilometrů od Duchcova. Pro Jana Františka hraběte Kolovrata-Krakovského pak mezi lety 1691 a 1692 postavil překrásnou trojbokou italizující kapli Nejsvětější Trojice na vrchu Horka nad od Duchcova dvacet kilometrů vzdáleným Chlumcem.²⁷

2. Duchcov, zámek, pohled z náměstí

Mathey pro Valdštejna s největší pravděpodobností navrhl ještě kostel Nanebevzetí Panny Marie pro Duchcov.²⁸ Dokončení se však nedočkal ani Mathey, ani jeho arcibiskupský zadavatel. Nový zámecký kostel byl – zřejmě na základě pozměněných Matheyho plánů – postaven Marcantoriem Canevalle, a to za regentské správy Arnošta Josefa z Valdštejna v letech 1699 – 1702. Krátce po tom, co se dědictví po Janu Bedřichu z Valdštejna ujal jeho prasynovec Jan Josef, zničil požár velkou část Duchcova včetně staré radnice. Janu Josefovi tak připadl úkol zasadit se o celkovou obnovu města. Jako první byla na náměstí, naproti zámku, postavena radnice s vížkou. Roku 1714 pak Valdštejn přijímá do svých služeb druhého významného architekta, který díky jeho rodu zanechá v severních Čechách významný otisk: Františka Maxmiliána Kaňku.²⁹ Jeho prvním úkolem bylo dokončit rozsáhlou stavbu duchcovského zámeckého areálu; právě tam také s největší pravděpodobností navrhuje slavný, smutně zbouraný zámecký špitál.

Pro hraběte Jana Josefa pak představuje jeho litvínovské sídlo a navrhuje i rozsáhlý areál manufaktury v tomtéž městečku. Pravděpodobně projektoval i klášter minoritů

²⁶ Údaj publikoval již Johann Joseph MORPER: Der Prager Architekt Jean Baptiste Mathey, Mnichov 1927, 92–93.

²⁷ BIEGEL 2015, 173–175.

²⁸ PRIKNEROVÁ 2013, 51.

²⁹ HONYS 2013, 149.

s kostelem sv. Vavřince v Mostě, na který přispívala Markéta Marie Valdštejnová. A konečně lze nad jeho autorstvím uvažovat i u drobného zámečku v Janově, o němž bude řeč v dalších kapitolách.

František Maxmilián Kaňka na duchcovsko-litvínovském panství zanechal ještě jeden významný otisk. Patrně jako zástupce valdštejnské vrchnosti totiž uzavřel s vedoucím pražské brokoffovské dílny Michalem Josefem Brokoffem smlouvu, na jejímž základě pak pražští Brokoffové zhotovili pro Duchcov majestátní trojiční pilíř, stojící na náměstí před zámek. Na architektonickém řešení pilíře se patrně podílel právě Kaňka, onoho času dvorní architekt duchcovských Valdštejnů.

Pilíř vznikl dost možná jako reakci na monumentální počin Braunův, vztyčený v Teplicích roku 1717. Sloup Nejsvětější Trojice, patřící k absolutní české špičce, vznikl na objednávku Františka Karla hraběte Clary-Aldringena.³⁰ Významem a kvalitou toto sochařské dílo nepřekoná žádný další stavební počin teplických hrabat, zahrnující třeba přestavbu zámku či stavbu drobné loretánské kaple.

Do krajiny se naopak nepřehlédnutelně zapsaly architektonické počiny Lobkoviců, vlastnicích panství Nové Sedlo nad Bílinou – Jezeří, stejně jako město Bílina. Bílina získala impozantní dominantu přestavbou středověkého hradu v barokní zámek. V přestavbě, která proběhla mezi lety 1675 a 1682, angažovali Lobkovicové dva italské architekty – návrh zhotovil Giovanni Pietro Tencalla a stavbu s mírnými změnami realizoval Antonio della Porta.³¹ Jméno architekta, jenž pro Lobkovice po roce 1696 a po roce 1713 proměnili někdejší renesanční zámek Jezeří v jeden z nejvýstavnějších a v krajině nejpůsobivěji umístěných zámků v Čechách vůbec, je nám naopak neznámé.

Vedle šlechtických rodů se o stavební rozmach Podkrušnohoří zasloužily i řeholní řády. Jedním z nejdůležitějších duchovních i hospodářských center kraje byl bezpochyby jeden z nejstarších klášterů na našem území, cisterciácký Osek. Těžko si pro „mariánský ráj“ představit lepší oporu, než může poskytnout bohatý klášter cisterciáků. Starobylý řád je totiž v podstatě řádem mariánských ctitelů – každý cistercký klášterní kostel je závazně zasvěcen Bohorodičce a vztah k Panně Marii tvoří od počátků řádu jádro cistercké spirituality. Starobylému klášteru v Oseku přitom na přelomu 17. a 18. století nechyběly síly ani ambice svůj vliv do kraje pod Krušnými horami otisknout – a to i přesto, že jsou cisterciáci řádem především kontemplativním a jejich působení navenek je pro příslušníky této řehole úkolem až druhořadým. Klášter převzal správu nad řadou okolních farností v rámci svého panství a zbožnost v kraji podpořili i péčí o již zmiňované poutní místo v Mariánských Radčicích.³² Počátky tradice zdejšího poutního místa sahají až do 13. století. Předmětem úcty je zde milostná socha Panny Marie pod Křížem, jejíž vznik je shodou okolností spojován přímo s oseckým opatem, Theodorichem II. zvaným

---

³⁰ ADAMCOVÁ 2014, 96 ad.

³¹ KUDĚLKA 1989 a UPČ 76/1.

³² KRUTSKÝ 1999, 61

Velký.³³ Plány na výstavbu nového areálu na místě malého gotického kostela se patrně zrodily už v hlavě opata Scipia – svědčily by o tom zprávy o drobných úpravách areálu již v roce 1688.³⁴ Vlastní stavba nového kostela Panny Marie Bolestné ale začala až krátce po nástupu nového opata, roku 1692.³⁵ Dokončení poutního areálu okolo kostela Panny Marie Sedmibolestné pak po Matheym převzala roku 1694 rodina Broggiů. Celý areál byl hotov roku 1703. Jedním z výraznějších stavebních počínů oseckých cisterciáků byl i zdaleka viditelný kostel v Jeníkově, postavený Jakubem Schwarzem na přelomu 50. a 60. let 18. století. Nic z toho se však pochopitelně nemůže rovnat cisterciáckým stavbám v samotném Oseku.

Působivá přestavba starého klášterního kostela, kterou provedl litoměřický architekt Ottavio Broggio, je spolu s novostavbami a přestavbami klášterních budov a velkoryse založeným komplexem zahrad proslulou perlou severočeského baroka. Méně známý je fakt, že Osek byl jedním z nejdůležitějších center protoindustriální éry v českých zemích. Na samém sklonku 18. století začínají v Oseku vznikat textilní manufaktury. První vznikla v roce 1697 a vyráběla punčochy. V provozu byla do roku 1752. O druhé máme jen málo informací, víme však, že v provozu byla po první tři desetiletí 18. století. Nejvýznamnější však byla cajkařská manufaktura na výrobu vlněných látek, která vznikla v roce 1707 a vrcholu dosáhla v 80. letech 18. století.³⁶ Co se týče podnikatelské činnosti, energický cisterciácký opat Benedikt Littwerig si velice rozuměl s „protokapitalistou“ Janem Josefem z Valdštejna, rozvíjejícím činnost soukenářské manufaktury v Horním Litvínově. Mezi oběma panovaly tak dobré vztahy, že na některých projektech dokonce spolupracovali.³⁷ Vedle mimořádně silného vlivu protireformace tak tuto krajinu formovaly i vlivy protoindustriální.

Starobylý klášter a hlava církevní správy – už jen jeden patron chybí k tomu, aby pozemská záštita nad mariánskou zemí byla skutečně kompletní: zástupce ambiciózních „nových“, potridentských řádů, jakým byli například jezuité. A právě ti byli správci nejpopulárnějšího poutního místa v kraji. Bohosudov patřil mezi nejnavštěvovanější poutní místa na území Čech do počátku 20. století. Předmětem zdejší úcty je socha Piety, která podle legendy pochází už z počátku 13. století. Správu poutního kostelíka, postaveného na místě starší kaple počátkem 16. století, převzali roku 1587 jezuité. Velké poutě na toto místo začaly směřovat od roku 1610, v adekvátním rozvoji místa ale dlouho bránily politické a náboženské konflikty (v průběhu stavovského povstání a třicetileté války byla soška hned několikrát přemístována). Jeho obnova tedy začala až po třicetileté válce a trvala celé půlstoletí.

---

³³ Historii poutního místa – spíše ovšem z pohledu tradice – shrnuje Norbert KRUTSKÝ: Mariánské Radčice – Poutní místo oseckých Cisterciáků, in: 800 let kláštera Osek. Jubilejní sborník, Osek 1996, 35–39.

³⁴ MACEK 1992, 91.

³⁵ VOTOČEK 1982, 152–171. Dodnes se ovšem objevuje i nesprávný údaj, převzatý ze starší literatury, který uvádí začátek stavby až k roku 1698.

³⁶ KRUTSKÝ 1998, 64.

³⁷ KVAPIL 1999, 22.

Kraj na hranici s protestantskou zemí, který byl ještě ve druhé třetině 17. století z velké části sám protestantský, se dostal do správy hned několika schopných a ambiciózních představitelů katolické duchovní vrchnosti. Ta se zasloužila nejen o hospodářskou stabilizaci svých panství, ale také o oživení a podporu zdejší katolické duchovní tradice. Ať už hrála podstatnou roli potřeba vymezit se proti nekatolickým sousedům, snaha o vlastní reprezentaci nebo jen svědomí dobrého hospodáře, rozběhla se v poslední čtvrtině 17. století řada aktivit, které měly v rámci několika desítek let zásadně změnit podobu kraje. Nazývají-li tedy barokní autoři jako Junger či Sartorius Podkrušnohoří „mariánskou zemi“ nebo „mariánským rájem“, nejde jen o projev zapáleného barokního patriotismu, který pro velké metafory nešel daleko. Tento pohled odráží proměnu, kterou celý kraj v relativně krátké době prošel a která měla v době Sartoriově také konkrétní a dosti působivou výtvarnou podobu. Ta je – přes velké ztráty způsobené těžbou – součástí zdejšího kraje dodnes. Snad to tak přes stávající riziko prolomení limitů a pokračování těžby zůstane i v budoucnu.

3. Dosavadní zkoumání barokní krajiny

Jako první konceptualizuje barokní krajinu patrně **Zdeněk Kalista** ve své **Tváři baroka**, v kapitole, kterou nadiktoval v únoru 1976. Vážný zdravotní stav Kalistovi již znemožňoval sepsat regulérní vědeckou práci, a proto se jeho text podobá spíše eseji. V době baroka podle Zdeňka Kalisty se „*prostor a jeho hodnoty – velikost, nepatrnost, šíře, délka, barva atd. - stávají více než kdy předtím výrazovými prostředky, oživují, neulpívají prostě na předmětech. Barok je v tomto smyslu charakteristický jakýmsi oživlým prostorem.*“³⁸ Tento oživlý prostor pak sleduje jak na dílech malířských, tak na barokních počinech urbanistických, které – na italských příkladech – srovnává s počiny renesančními. To ho vede až k charakteristice české barokní krajiny: *V této souvislosti povšimněme si onoho „budování“ krajiny, které je z nejhezčích a nejzajímavějších zjevů našeho baroka českého i baroka v jiných zemích, oněch architektonických korun návrší, ovládajících jednotlivé kraje, jako je třeba Svatá hora u Příbrami, Svatý kopeček u Olomouce, Hostýn, Zelená hora u Žďáru nad Sázavou, Lomec u Netolic, kostelík poutní na Křemešníku a ještě dlouhá řada dalších podobných korunovacích. I ony jsou dokladem cítění, jež chápe prostor jako živý, jako sílu, plnící jisté úkoly. Doba románská i doba gotická nastavěly u nás ještě dost sakrálních staveb. Ale hory a návrší zůstaly tu vyhrazeny panským hradům.*“³⁹ Dále zdůrazňuje a oceňuje vztah baroka k vertikalitě: „*Barok však ani dost málo neváhá vstoupit se svými kaplemi a chrámy vzhůru na návrší a hory. Zde stává se prostor živějším než dole v údolí či mezi rovinami polí, zde ochotněji přijímá úkoly, jež mu barokní člověk chce svěřit: pozvedá pozemšťana k nebesům a nebesa sklání k zemi. Kostelní koruny našich vrchů nestojí ve výši jen jako ozdoby: přitahují k sobě proudy poutí, shlukují kolem sebe široké vlnění barev a zvuků, prostě žijí a slouží. A jak je vidět, ještě dodnes, i když ateistický boj dělá vše možné, aby tuto ozvěnu vzdáleného baroka utlumil, případně zničil.*“⁴⁰

Patrně dosud nejdůležitější statí o české barokní krajině přispěl do katalogu Sláva barokní Čechie Mojmir Horyna. V úvodu statí **Baroko v české krajině a historické paměti** říká, že „*žijeme doposud v zemi, krajině i městech a vesnicích zformovaných sice staletími, ale pointovaných a kompozičně dotvořených barokní uměleckou vůlí.*“⁴¹ Horyna zde podává až literárně pojatý přehled nejdůležitějších milníků vývoje české krajiny v období baroka; skutečným jádrem textu jsou však Horynovy úvahy nad duchovní kvalitou, ba až ontologickým statutem české barokní krajiny.

Baroko, píše Horyna, nevstoupilo do Čech jako do země nezformované. Naopak: osídlení země, vytvoření center a propojení se odvíjely od raného středověku. Již před nástupem baroka lze na vedutách a grafických cyklech rozpoznávat výstavní města s velkolepými chrámy či krajinu s pozoruhodnými šlechtickými sídly i technickými díly, jako jsou

---

³⁸ KALISTA 2014³, 40.

³⁹ KALISTA 2014³, 43.

⁴⁰ KALISTA 2014³, 43.

⁴¹ HORYNA 2001, 249.

soustavy rybníků v jižních Čechách. V neutěšené situaci byly počátkem 17. století snad jen kláštery.⁴²

Před třicetiletou válkou vstupuje baroko do české krajiny jen skrze několik solitérních počínů, jako je areál ve Staré Boleslavi. Klíčovou roli pak sehrává dění v Jičíně a dynamická režie utváření tamější krajiny: *"V ní baroko vnáší svůj řád do kraje, sbírá a přivádí krajinu pod vládu nově vybudovaných dominant, aby zároveň vyslovilo a zviditelnilo řád v krajině imanentně obsažený a jí vlastní. Tak lze charakterizovat onu zvláštní podvojnost razantnosti barokního krajinného řešení i jeho pozoruhodné citlivosti k prostředí, v němž se prosazuje."*⁴³ V posledním desetiletí třicetileté války pak začíná etapa budování nových center rekatolizace země, především v podobě jezuitských chrámů, rezidencí a kolejí (Březnice, Klatovy, Hradec Králové, Malá Strana). Kompozice staveb v 17. století směřovaly k vytváření nových dominant, solitérů, ovládajících své okolí – a to jak ve městech (Valdštejnský palác, Černínský palác, Roudnice nad Labem), tak v krajině. V krajině jde především o poutní místa, obvykle mariánského zasvěcení. *"Jejich budováním začíná století 'vyzdvihování' české krajiny k nebi, ve kterém akcentovaná a kompozičně stupňovaná vertikálnost hraje opět tak významnou roli jako při budování chrámů gotických."*⁴⁴ Sídla šlechty naopak zviditelňována nejsou. Dominantami krajiny přestávají být hrady na kopcích, ale poutní pevnosti katolické víry (Příbram, Králíky, Chlumek u Luže).

Na sklonku 17. století pak probíhá intenzivní prorůstání české krajiny barokními kompozičními sítěmi, kdy je účín krajinných dominant posilován menšími „subdominantami“. Nejstarším souborem takového typu je patrně poutní místo v jihočeském Římově, následováno slavnými počiny Šporkovými – v Malešově, Lysé nad Labem a Kuksu. Sochy a nápadné stavby byly v krajině umístovány tak, aby tvořily cílové body pohledových os a posilovaly účinek hlavní dominanty. Tyto esteticky působící dominanty, píše Horyna, zahrnovaly do svého rozvrhu i starší struktury městeček a obcí, aby je vpojily do jednoty kraje. Od přelomu 17. a 18. století se důležitými činiteli utváření barokní krajiny staly kláštery; jejich stavební a krajinářská činnost mnohdy sledovala koncepci vytyčenou na mnoho desetiletí.

Velkým tématem barokního umění je i polarita profánního a sakrálního, která se projevila i v krajinných kompozicích, kdy spolu komunikují dvě dominanty, například kostel a zámek (Valeč).

„Tak v první polovině 18. století a kolem roku 1750 prostupuje baroko svými kompozicemi, ale i jednotlivými díly celou naši zemi a stává se její vlastní výtvarnou mluvou, určujícím výrazovým prostředkem její podoby. A snad právě proto záhy po zrušení nevolnictví v roce 1781 baroko ještě jednou silně ožívá – byť často v rustikalizované podobě – ve tvořivosti

---

⁴² HORYNA 2001, 250.

⁴³ HORYNA 2001, 250.

⁴⁴ HORYNA 2001, 251.

⁴⁵ HORYNA 2001, 254.

českého venkova, především té jeho části, kde převládá zděná zástavba, a v prostředí vsí a městeček přežívá až za práh 19. století."⁴⁵

Co je tedy podstatou barokní krajiny v Horynově pojetí?

Na obecné rovině je to zaprvé její propojenost. „*Silná dominanta prostupuje svou mocí okolí, 'sbírá ho' a vztahuje ho k sobě, rozvrhuje ho pod nebem. Takové preferované místo vyzařuje do krajiny a dotváří jí síť cest, které se k němu sbíhají, i osnovou pohledových vztahů, ve kterých kraji vládne. Barokní umělecké dílo není nikdy koncipováno jako v sobě uzavřená, soběstačně ideální skutečnost, netečná k okolí. Svůj umělecký smysl formální i obsahový - naplňuje nejen samo v sobě, svým dokonalým vnitřním utvořením, ale velmi podstatně v relacích, kterými jakoby vystupuje mimo sebe a které často do subtilních detailů promýšlí, připravuje a organizuje.*"⁴⁶ Propojení barokních dominant pohledovými osami a cestami pak vnáší do krajiny časovou dimenzi, skrze níž krajina získává dějovou, dramatickou dimenzi. Právě časovost barokní krajiny je podle Horyny tím prvkem, který nám ji činí tak blízkou: stejně jako lidský život kamsi spěje a odpovídá tak „*dynamice lidského žití*“.

Dále je to jakási sjednocenost jednotlivých krajinných prvků a jejich podřízenost jakémusi vyššímu ideovému řádu: pro barokní krajinu má být typické „*gradované rozvrhování skutečnosti jako dynamické souhry růzností, skladby horizontálních vztahů a vertikálních přesahů, organizované s nevyčerpatelnou vynalézavostí. Architektura, umělecké dílo i terénní útvary a vegetace jsou propojeny jednotným kompozičním záměrem, který je přesahuje a zároveň každému z nich dává vyznít ve své poutavosti a kráse.*"⁴⁷

Tyto charakteristiky se pak v krajině projevují specifickou výtvarnou mluvou. Do jejího rejstříku patří významné dominanty, promyšleně umístované především na pohledově exponovaných návrších či jinak zajímavých místech. Dominanty jsou pak krajinnými osami propojené s dalšími dominantními prvky krajiny, ať už přírodními, či člověkem vytvořenými. Osy mohou mít podobu fyzicky existujících cest a alejí či jen pohledových linií. Účin dominant pak může být posilován komponováním „subdominant“, tedy kaplí, kapliček, morových sloupů a dalších drobných sochařských či architektonických děl. Nemusí se však jednat jen o realizace umělecké, baroko do jednotně komponovaných celků zapojovalo i prvky přírodní (například vodu), kterými se mnohdy nechávalo inspirovat.

Vedle syntetizující stati Horynovy vznikaly od osmdesátých let i obvykle nedlouhé stati konkrétnějšího zaměření, zkoumajících některé z pozoruhodných krajinných celků barokní éry. Zmíním zde některé z nich.

Základy ke své stati o české barokní krajině položil Mojmír Horyna již textem **Barokní architektura a kompozice krajiny**, jenž vyšel jako součást sborníku **Kompozice zahrad v dějinách umění** (1987). Zkoumá zde dva významné krajinné celky doby baroka:

---

⁴⁵ HORYNA 2001, 254.

⁴⁶ HORYNA 2001, 252.

⁴⁷ HORYNA 2001, 252.

Šporkův Kuks a okolí Žďáru nad Sázavou. Setkáme se zde s tezemi, které Horyna rozvinul ve svém pozdějším díle: „*Předmětem záměrného estetického ztvárnění není pro baroko tedy jenom samotné umělecké dílo, ale i meziprostor mezi ním a divákem. Není tedy zformován pouhý umělecký fakt, ale rozvržena i prostorová a časová strukturace jeho vnímání. Právě to dodává barokním uměleckým, architektonickým i urbanistickým realizacím onu až naléhavou prožitkovou působnost, starší literaturou charakterizovanou jako „subjektivnost“ barokního umění.*“⁴⁸

Do téhož sborníku přispěl i **Petr Macek** statí **Barokní krajinná řešení na toskánských panstvích v Čechách**. Autor se věnuje dvěma krajinným realizacím, jež vznikly pod patronátem Anny Marie Františky velkovévodkyně Toskánské: areálům v Zákupcích a v Ploskovicích. V obou případech se na významový střed kompozice – zámek – pomocí krajinných os váží další objekty či zásahy do krajiny. Po analýze jednotlivých krajinných soch dochází Petr Macek k závěru, že dílo mladší a nedeterminované předchozími stavbami, tedy zámek v Ploskovicích, svědčí o důslednější koncepčnosti a snaze o organizace veškerého území než i tak velmi propracované Zákupy. Pozoruhodným jevem pak je, píše Macek, uplatňování barokních kompozičních principů na udivující množství dalších, územně již skromnějších realizací Anny Marie Františky. Jako příklad uvádí řešení fary a zámku v Hostivicích, kostela a fary ve Zvoleněvsi, nebo sousoší ve Svádově, kompozičně propojující zámeckou zahradu s osou labského přívozu.⁴⁹

Badatelem, jenž se tématu barokní krajiny soustavně věnuje, je Pavel Hájek. Vedle rozsáhlé publikace **Zděná boží muka v jižních Čechách (2009)** je autorem drobnějších knih, jako je **Česká krajina a baroko (2003)**.⁵⁰ V ní zkoumá urbanismus Jičína a jeho okolí, především panství Valdštejnova a Šlikova. V úvodu hovoří o dvou zásadních otiscích v utváření české krajiny: o prvý se postarali první zemědělci, kteří se ve středoevropském prostoru začali usazovat před necelými osmi tisíci let, kteří v české krajině vytvořili síť obývaných, bezlesých a obdělávaných míst a vytyčili tak jádro tradiční kulturní krajiny Čech.⁵¹ Druhý je pak spojen se středověkou transformací, započatou ve 13. století a zakončenou ve století následujícím, kdy vyvrcholila tzv. velká kolonizace. Ta byla spojena především se stabilizací královské moci za posledních Přemyslovců. Země byla tehdy rozdělena na kraje, ovládané desítkami hradů s podporou královských měst; nově se na ní podepsaly též stoupající ambice šlechty i církve. Krajina se stala „*krajinou lesů a polností, krajinou královských měst a hradů, šlechtických hrádků, tvrzí, městeček a vesnic, krajinou farních a filiálních kostelů, klášterů, feudálních velkostatků.*“⁵² Období barokního přetváření krajiny pak chce Hájek vnímat jako třetí otisk stejného významu. Svou tezi pak dokládá na příkladu barokní krajiny Jičínska. „*Nejsilněji působí baroko v otevřené, venkovské krajině. Nespoutané hranicemi města rozlévá se po jejím reliéfu a s neobyčejným citem pro možnosti jednotlivých míst je proměňuje. Vrchy a návrší zvýrazňuje kaplemi a*

---

⁴⁸ ROUBÍKOVÁ 2014, 33.

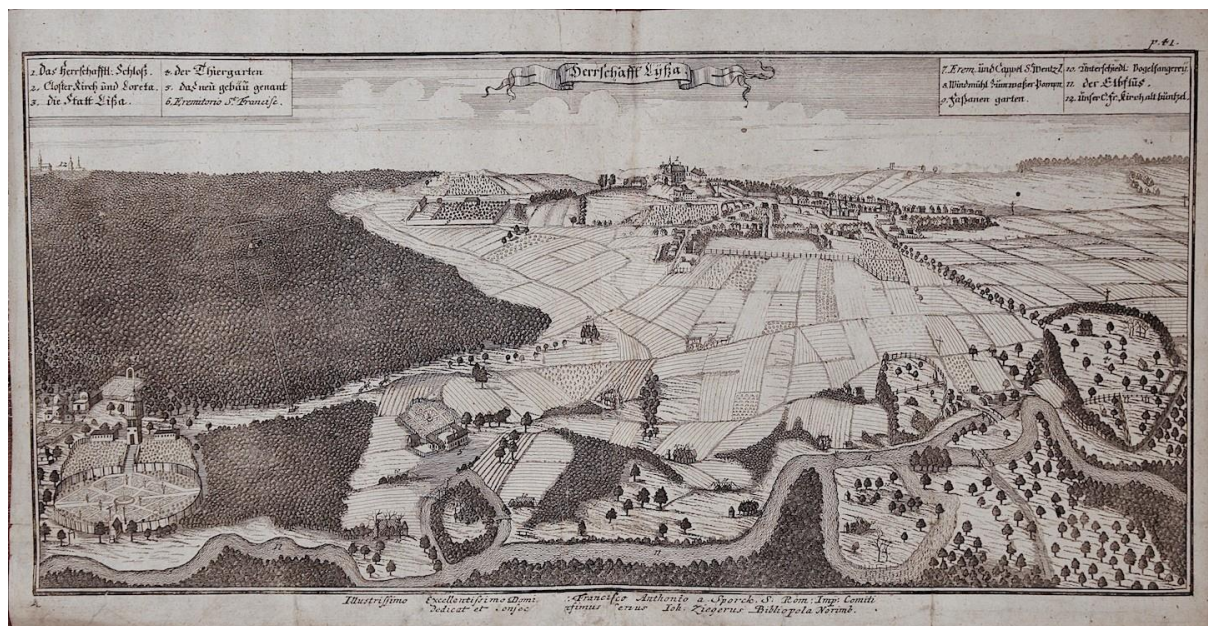
⁴⁹ ROUBÍKOVÁ 2014 78.

⁵⁰ HÁJEK 2003

⁵¹ HÁJEK 2003, 11.

⁵² HÁJEK 2003, 12.

kostelíky, ve vesnicích staví kostely, zvonice, fary a rozlehlé hospodářské dvory, při zámcích buduje zahrady, parky a triumfální příjezdové cesty v podobě průseků či alejí,“ charakterizuje Hájek utváření barokní krajiny.⁵³ V závěru Hájek konstatuje, že baroko velmi působivě naplnilo a přestrukturovalo středověký půdorys české krajiny a výrazným způsobem ovlivnilo její dnešní podobu. Zobecnění je to ovšem poněkud problematické: dá se z analýzy jediné oblasti, navíc svou prokomponovaností pověstné a výjimečné, usuzovat na dopad barokní etapy pro českou krajinu jako celek, a stavět jí na roveň událostem, jako je počátek zemědělství? I přes nepřesvědčivé propojení analýzy s obecnými tezemi však publikace (psaná mimochodem pozoruhodně čtivým jazykem) přináší různé inspirativní postřehy. Barokní krajina podle Hájka krystalizuje postupně, čímž vzniká řada různorodých, ba protichůdných souvislostí, která však přesto působí harmonicky. Promyšlený řád a koncepci mají podle Hájka jen okolí šlechtických rezidencí.⁵⁴ Sídla jsou zakládána tak, aby v jejich středu, významovém a kompozičním ohnisku, stanul zámek či chrám; tyto urbanistické celky pak podle Hájka představují v české krajině soubor „podpisů“ jednotlivých šlechticů či celých rodů. Autor analyzuje rozdíly mezi přístupem Valdštejnovým, jenž krajině „rozkazuje“ (přímé osy alejí), zatímco František Josef hrabě Šlik jí svými zásahy spíše „naslouchá“ a doplňuje (kaple na vršcích).⁵⁵

3. Veduta krajiny kolem Lysé nad Labem, Mauritius Vogt, 1712, mědiryt

Rozsahem a zaměřením je Hájkově knize podobná publikace **Evy Semotanové, Šárky Koukalové a Stanislava Svobody**, nazvaná **Barokní krajina v okolí Lysé nad Labem**. Studie se soustředí na další z mimořádně prokomponovaných krajinných celků v Čechách. Hned zpočátku se objevuje definice barokní krajiny: „*Barokní krajina, resp. česká barokní krajina, hospodářsky využívaná, ale přesto naplněná estetickou, harmonickými vztahy a*

⁵³ HÁJEK 2003, 12.

⁵⁴ HÁJEK 2003, 27.

⁵⁵ HÁJEK 2003, 54.

idejemi barokního člověka, je fenomén rámcově vymezený první čtvrtinou, ale spíše 2. polovinou 17 až 18. století. Charakterizuje ji zvlněný terén s mozaikou drobných obdělávaných polí, hustá síť silnic a cest lemovaných stromovými alejemi, města sevřená barokním opevněním, hospodářské objekty zasazené do krajiny, zámecké a klášterní areály, barokní poutní kostely na návrších, vesnická sídla s dominantami barokních kostelíků, drobná architektura ve volné krajině – lorety, boží muka, kříže, kapličky, sochy svatých.“⁵⁶ Práce je sondou do někdejší podoby panství Lysá nad Labem, jak jej zachycují dobové veduty, především veduta od Johanna Georga Mauritia Vogta z roku 1712 [3]. Autoři představují hlavní prvky komponované barokní krajiny včetně objektů již zaniklých a zkoumají, kolik ze Šporkovy barokní krajiny se zachovalo dodnes. Velký zájem věnují též koncepci zámečku Bon Repos a navazujícího areálu.

Ve studii **Stavba a svět. Krajině urbanistické principy architektury Jana Santiniho** se **Mojmír Horyna** zabývá především obrysovými kvalitami a hmotovou skladbou Santiniho staveb: tedy vlastnostmi, klíčovými pro vnímání stavby v krajině kontextu. Ukazuje, že dílo slavného architekta tvoří z velké části centrální stavby bez určení hlavního průčelí, které se tak mohou uplatňovat v nejrůznějších pohledových liniích. Objemová skladba rafinovaných Santiniho útvarů je pak pointována výraznými formami střech.⁵⁷ Dále Horyna obdivně píše o souznění Horynových staveb s modelací okolního terénu: *„Působivé krajině dominanty vytváří Santini jak v ideálních terénních konfiguracích, tak v situacích atypických, až kompozičně nevýhodných. Zatímco v prvních případech jeho stavby krajinou formaci účinně pointují, pak především v posledním v posledním (Rychnov nad Kněžnou) byla krajině dominanta nadiktována, ba přímo vnucena, aniž by tím jakkoli utrpěla suverenita urbanistického efektu stavební realizace.“⁵⁸ V kontextu ostatních studií se jedná o článek originální, neboť zkoumání souladu hmotové skladby budov a krajině modelace se neobjevuje příliš často.*

Inspirativní postřeh ve svém krátkém textu **Baroko a česká krajina** přinesl **Dobroslav Líbal**. *„Baroko má totiž ve srovnání se všemi ostatními slohovými obdobími, staršími i následnými, jedinečnou a neopakovatelnou vlastnost. Dosáhlo sice v zemích českého státu v mnoha případech vrcholu soudobé tvorby, ale je to jediné slohové období u nás vůbec, které není elitářské. V oblasti architektonické postihlo absolutně nejširší okruh stavebních typů od monumentálních klášterů a zámků až po hospodářské stavby na vesnicích. Tzv. selský barok se neomezuje jen na velké, bohaté zemědělské usedlosti, ale uplatnil se výrazně i na přečetných chalupách. Byla to především tato opožděná barokní atmosféra, jež vytvořila neopakovatelné výtvarné prostředí našeho venkova.“⁵⁹*

Svébytným příspěvkem ke studiu české barokní krajiny je stať **Svatý na mostě**,⁶⁰ vydaná v rámci publikace **Krajina a revoluce: významné přelomy ve vývoji kulturní krajiny českých zemí** v roce 2007. Jedná se o mírně přepracovanou verzi článku, který vyšel

⁵⁶ SEMOTANOVÁ/KOUKALOVÁ/SVOBODA 2008, 5.

⁵⁷ HORYNA 1991, 122.

⁵⁸ HORYNA 1991, 126.

⁵⁹ LÍBAL 1991, 134.

⁶⁰ CÍLEK/DRESLEROVÁ/HÁJEK/SÁDLO 2008, 177-196.

v roce 2004 coby dvoudílný cyklus v časopise Dějiny a současnost.⁶¹ Barokní krajinu autorská dvojice Jiřího Sádla a Pavla Hájka chápe jako časově ohraničený fenomén, počínající s počátkem barokní éry a končící s jeho koncem. Badatelé do něj zahrnují nejen lokality, poznamenané barokní architekturou, nýbrž veškeré kusy krajiny, kde se projevil specifický „barokní impakt.“ Ten podle nich do české krajiny vstoupil s náhlou a radikální silou: „*Třicetiletá válka a doba těsně po ní byly dobou značného úpadku, a dokonce částečné dekolonizace krajiny. Krajina ve své podobě nemohla pokračovat a její obnova musela být rychlá a radikální. Zatímco v jiných územích byl nástup baroka spíše otázkou pomalé kompetice nového se starým, padlo v Čechách to staré naráz.*“⁶² Autoři nabádají, aby se fenomén barokní krajiny nenahlíželo jen a pouze prizmatem historie architektury, respektive ještě ponejvíce jen historie architektury sakrální. „*Zásadní změnu rázu krajiny je nutné spojovat s tehdy zcela novým land use, tedy stylem zacházení s „přírodou,*“⁶³ píše autoři a zdůrazňují roli změn v hospodářském využívání krajiny. V baroku podle nich vznikají louky, jak je známe dnes, šíří se nové rostliny i zemědělské plodiny (kukuřice, brambory, rajčata), objevují se nové živočišné druhy – a také prvopočátky průmyslu. Krajina se podle autorů mění v mozaiku ostře vymezených jednoúčelových ploch. Krajiny ohraničuje a dělí liniemi od sebe oddělených, avšak prostupných ploch. Jejich výrazem mají být – podle autorů typicky barokní – aleje a hustá síť cest. Autoři své teze dovádějí až na hranu: „*Síťovitá struktura krajiny v závěru baroka a po něm umožňuje její ideální přehlednost a prostupnost, všechny krajinné možnosti jsou realizovány, každý pramen u vody je upraven studánkou, každé vyvýšené místo osazené božími mukami, v každé vsi je kde se najíst, pomodlit a vyspat, ale můžeme též ves obejít po pěšinách,*“ aby posléze konstatovali: „*Když už je u každého rozcestí křížek, na každé mezi svatojánská socha, na každém kopečku kostelíček, přestává to být zajímavé.*“⁶⁴

Text – psaný čistým a poetickým jazykem – však leckdy působí spíše jako fantazie a volný proud nápadů, než aby měl plnou přesvědčivost. Zcela v něm chybí bibliografické odkazy i – a to je důležitější – dostatek konkrétních příkladů. Proto zbývá jen autorům (ani jeden z nich mimochodem není historikem) buď věřit, anebo nevěřit. Vzhledem k tomu, že knihu později podrobil podrobné kritice historik **Eduard Maur** v článku **Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?**⁶⁵ a došel k závěru, že „*[...] Kapitola o baroku je skutečným paskvilem,*“⁶⁶ jeví se jejich závěry – Maurem ostatně pečlivě vyvracené – jako nevěrohodné. Proměna šlechtické majetkové držby, jíž Sádlo a Hájek uvádějí jako příčinu prudké revoluce ve vzhledu krajiny, ve skutečnosti probíhala pomalu a pozvolna v průběhu celého století; mimoto zůstávají tři čtvrtiny orné půdy v majetku drobných rolníků a není tak jasné, jak by je mohly převody majetku mezi šlechtici ovlivnit. Mozaikovitost krajiny je podle archivních pramenů již středověkého původu. Síť cest se v baroku nijak významně nerozšiřovala. Aleje jsou pak až fenoménem pozdějším: „*Teprve*

---

⁶¹ HÁJEK/SÁDLO 2004, 45-50.

⁶² HÁJEK/SÁDLO 2004, 45.

⁶³ HÁJEK/SÁDLO 2004, 30.

⁶⁴ HÁJEK/SÁDLO 2004, 49.

⁶⁵ MAUR 2007

⁶⁶ MAUR 2007, 621.

v 19. století, a to i v jeho druhé polovině, pak vznikala síť tzv. okresních silnic, která zajistila kvalitní spojení jednotlivých obcí navzájem a zároveň rozčlenila díky své hustotě krajinu četnými alejemi ovocných stromů (vysazovaných na základě nařízení z roku 1826) daleko razantněji než baroko alejemi kolem zámků a poutních míst, nehledě na to, že i barokní aleje dosáhly plného účinku až po svém vzrůstu, tedy často až po skončení barokní éry.⁶⁷ Dále Maur píše, že „[...] naprostá většina barokních farních kostelů byla středověkého původu a v baroku získala jen odlišné vnější ztvárnění, někdy ani to ne.“⁶⁸ Maur tak ukazuje, že Sádlem a Hájkem definovaný „barokní impakt“ nelze jako barokní chápat: některé jeho složky jsou fenoménem mnohem dlouhodobějším, jiné byly realizovány až na samém sklonku baroka a plně se prosadily až v 19. století. „Jednotlivé zásahy do krajiny tak měly v barokní epoše velmi rozmanité příčiny a konkrétní utváření 'barokní krajiny' bylo multikauzálním jevem, jehož jednotlivé složky lze někdy velmi obtížně rozplést.“⁶⁹

Na konec nelze nezmínit, že zkoumání historických krajin se věnuje celé jedno odvětví historie, historická geografie. Ta nenahlíží na krajinu z hlediska uměleko-historických slohů, jak to činí tato práce, ale sleduje její vývoj a proměny v širším hledisku, včetně vývoje například geomorfologického reliéfu, sítě komunikací, zemědělského využívání krajiny a podobně. V Čechách se historické geografii dlouhodobě věnuje Eva Semotanová. Její stat' **Raně novověká krajina v českých zemích** v kolektivní publikaci **Společnost českých zemí v raném novověku** (2010)⁷⁰ shrnuje informace, které jsou důležitým základem pro jakékoli zabývání se barokní krajinou. Od roku 1599 začalo vysunování alpských ledovců, známé jako glaciální příliv, který dramaticky změnil podnebí v celé Evropě. Tzv. „malá doba ledová“ trvala do poloviny 18. století s vrcholem po roce 1680 a pomalým dozníváním do poloviny 19. století. Zima se prodloužila a trvala od listopadu až do dubna; řeky, rybníky i Baltské a Jaderské moře zamrzaly; vyhladovělí lidé umírali na podchlazení a mnohem snáze podléhali epidemiím a pandemiím.⁷¹ Semotanová se okrajově věnuje i tématu barokní krajiny, přičemž klade důležitou otázku: „Přestože samotný pojem barokní krajina v české odborné literatuře téměř zdomácněl, jsme celistvému poznání tohoto fenoménu zatím velmi daleko. Spolu s ním se nabízejí nové otázky. Lze podle myšlenkových proudů a uměleckého stylu pojmenovat také jiné krajiny – renesanční, manýristickou nebo klasicistní prolnutou ideály osvícenství? Jednoznačně na ně prozatím nelze odpovědět. Česká raně novověká krajina však byla mnohem více ovlivněna kulturním děním a duchovnímu proudy než ty, které jí předcházely a následovaly.“⁷²

Pominout nelze ani interdisciplinární zkoumání kulturní komponované krajiny, které nyní v Čechách zažívá boom. Sborník přednášek **Komponovaná kulturní krajina a možnosti její obnovy a zachování** obsahuje mimo jiné několik studií, zabývajících se barokem silně ovlivněnými lokalitami (Jan Hendrych: *Barokní krajina panství Choustníkovo hradiště hraběte Františka Antonína Šporka; výzkum, plánování a péče o*

⁶⁷ MAUR 2007, 624.

⁶⁸ MAUR 2007, 624.

⁶⁹ MAUR 2007, 625.

⁷⁰ SEMOTANOVÁ 2010.

⁷¹ SEMOTANOVÁ 2010, 34.

⁷² SEMOTANOVÁ 2010, 34.

krajinu, Petr Kubeša/Jarmila Marková: Barokní kulturní krajina Klášterní Hradisko a Svatý Kopeček). Nově vydaná monografie **Krajinné památkové zóny České republiky** pak zpracovává dvacet pět hodnotných krajinných lokalit, v nichž pochopitelně nechybějí ani lokality s významným podílem barokních úprav.⁷³

Jaký je tedy obraz dosavadního zkoumání české barokní krajiny?

Velké autority a nestoři oboru – Kalista a Horyna – formulovali zajímavé a přitažlivé teze o povaze barokní krajiny. Ze své pozice autority oboru, která v hlavě nosí úctyhodné znalosti o nespočtu barokních zásahů do české krajiny, si je mohli dovolit vyslovit i bez konkrétního výzkumu. Na ně pak navázala řada dalších badatelů, kteří se tématu barokní krajiny věnovali na příkladu drobnějších krajinných celků, spojených s jedním či dvěma výraznými investory – mezi těmito statěmi se stále opakuje Jičínsko (valdštejnské i šlikovské), o něco méně pak Novohradsko, Lysá nad Labem, Kuks a další šporkovská panství. Na podkladě těchto prací zatím nelze povahu barokní vrstvy v urbanismu české krajiny uspokojivě zhodnotit: zkoumání se totiž zatím věnovalo jen velmi dílčím, nápadně prokomponovaným krajinným celkům, spojených s činností některého z barokních šlechticů, jenž se na krajinné zásahy specializoval (Albrecht z Valdštejna, František Antonín Špork, Anna Marie Františka velkovévodkyně Toskánská). Práce, které by zkoumaly rozsáhlejší výseky krajiny, zahrnující více panství, tu zatím chybí. Ambice této diplomové práce tedy je pomoci tuto mezeru zaplnit.

---

⁷³ KUČA 2015 – Karel KUČA (ed.): *Krajinné památkové zóny České republiky*, Praha 2015. Mezi zkoumanými oblastmi je mezi známějšími příklady i velmi prokomponovaná krajina Žehušicka.

4. Metodika

4.1 Katalog památek

V prvním kroku bylo potřeba vytvořit katalog architektonických a sochařských realizací, nacházejících se v předmětném území v průběhu barokní éry. Neomezovala jsem je přitom jen na památky, vzniklé v průběhu baroka. Starší památky se v barokní krajině uplatňovaly stejně, jako památky 17. a 18. století; vydělovat je ze zkoumaného území by navíc bylo ahistorické, neboť ostré rozlišování architektonických slohů přineslo až 19. století. Pro barokního člověka byl gotický kostel stále kostelem; tehdejší architekt mohl při umisťování staveb reagovat na stavby starší i soudobé. Vzhledem k tomu, že soupisová činnost Archaeologické komise bohužel nezahrnovala zkoumané území, opřela jsem základ katalogu o edici *Umělecké památky Čech*. Značnou výhodou této edice je, že tím pod vedením Eduarda Pocheho měl ještě možnost prozkoumat památky v mnoha obcích, které následně podlely zkáze kvůli povrchové těžbě uhlí. Kvalita a spolehlivost řady je všal stejně jako jejich kompletnost poměrně kolísavá, a proto bylo nutné korigovat a doplnit seznam památek i z jiných zdrojů. Druhým nejvýznamnějším zdrojem se pak stala obdivuhodná řada Karla Kuči *Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku*. Ta sice podává velmi kvalitní přehled o urbanistické situaci i nejvýznamnějších architektonických realizací v daných městech, nezahrnuje však obce menšího rozsahu a vůbec se nevěnuje drobných sochařských a architektonickým památkám. Jako zdroj informací dále posloužil *Památkový katalog* Národního památkového ústavu; jeho výhodou je relativní aktuálnost, slabinami však nekompletnost a velmi nerovnoměrná podrobnost jednotlivých hesel, z nichž některé jsou zpracovány velmi kvalitně, jiné mají jen podobu názvu a lokace dané památky. Pro drobnější sakrální památky byla klíčová obsáhlá publikace *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v Ústeckém kraji*; jedná se o bezkonkurenčně nekvalitnější zdroj informací o vybraných památkách. Bohužel se však kniha nevěnuje všem sochařským památkám, nýbrž jen sloupům a pilířům. Mezi dalšími důležitými zdroji je možno jmenovat publikace *České hrady, zámky a tvrze* Franze Hebera, známé dílo o českých hradech z poloviny 19. století, z něhož si lze udělat obraz o stavu hradů a jejich uplatnění v krajině dané doby. Nelze nezmínit ještě *Encyklopedii českých vesnic* Jana Pešty a knihu Jiřího Úlovce *Hrady, zámky a tvrze na Ústecku*. Takto sestavený katalog památek jsem pak doplňovala jako i o informace z méně autoritativních a spolehlivých zdrojů: informace z místních turistických tabulí, webové prezentace dané obce a především pak portálů zanikleobce.cz a znicenekostely.cz. Pro soupis památek z obcí zničených ještě před průzkumem Pocheho týmu byly klíčové právě informace z těchto velmi komplexních, byť „amatérských“ webů. V průběhu práce jsem pak seznam průběžně zpřesňovala a doplňovala na základě údajů v dalších publikacích, které jsem za účely práce studovala. Důležitou korekci a podněty k doplnění pochopitelně přinesla i osobní návštěva v převážné části zkoumaného území.

Kvůli přehlednosti jsem přímo v katalogu zdroje informací neuváděla v poznámkách pod čarou, nýbrž buď souhrnně u názvu obce odkazem na příslušný oddíl v *Uměleckých památkách Čech* či *Městech a městečkách*, anebo v závorce za údajem, převzatým z některé z méně frekventovaných publikací. Neodkazuji vždy znovu a znovu ani na

webový Památkový katalog NPÚ; prošla jsem veškeré v něm obsažené záznamy, týkající se zkoumaného území, a proto je zbytečné speciálně na něj odkazovat u všech hesel. Stejným případem je server zanikleobce.cz pro obce dnes již neexistující. Zaniklé obce i památky v katalogu uvádím v hranatých závorkách, po vzoru Kučových Měst a městeček. Transferované památky pak uvádím v obyčejné závorce a záznam dané památky řadím jak k heslu obce, kde byly původně umístěny, tak k heslu obcí, kde se nacházejí dnes. Záznamy o stavební historii jednotlivých objektů uvádím se zřetelem k dění v barokní éře.

4.2 Mapa

Druhým krokem byl pokus o rekonstrukci urbanistické situace zkoumaného území [4] v době baroka, a to vyhotovením map, v níž by byly zaznačeny veškeré zjištěné tehdejší architektonické a sochařské realizace, stejně jako urbanistické vztahy mezi nimi. Úkol to byl značně náročný a v mnoha ohledech nesplnitelný. K vyhotovení map jsem totiž potřebovala získat mapové podklady, do nichž bych následně zanášela zjištěné údaje. V ideálním případě bych potřebovala takové podklady, v nichž by byla jen vrstva zachycující geomorfologickou podobu dané oblasti, ale nikoli již lidské stopy v ní (města, vesnice, silnice a stavby obecně) – tak, aby se co nejvíce blížila podobě na konci 18. století. Takové podklady však nelze získat: reliéf podkrušnohorské krajiny v důsledku těžby uhlí na mnoha místech zcela zanikl a v digitální podobě pochopitelně nejsou dostupné žádné mapové podklady, zachycující stav před tímto procesem. Stejně tak neexistují mapy, v nichž by se dala „vypnout“ vrstva lidské činnosti a ponechat jen vrstva krajinného reliéfu a přírodních podmínek. Po zvažování a testování různých variant jsem nakonec využívala aplikaci Geoportál Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního (<http://geoportál.cuzk.cz>). V ní jsem si – opět po testování různých variant – zapnula vrstvy „INSPIRE – nadmořská výška“, „Stínovaný reliéf“ a „DATA 200 – vodní toky a vrstevnice“. Získala jsem tak mapové podklady, kde je zobrazen stávající reliéf krajiny, odstínovaný podle nadmořské výšky a doplněný o znázornění některých vodních toků a vodních ploch od určité velikosti. Následně jsem si takto sestavený mapový podklad postupně vyexportovala do jednotlivých mapových listů o velikosti A3 a měřítku 1:28575 – jiné měřítkové varianty, například obvyklé měřítko 1:25000, nebyly z aplikace dostupné.⁷⁴ Stejně tak aplikace bohužel neumožňuje zvolit si přesný klad listů, proto jsou mezi některými listy mezery o velikosti maximálně cca 100 metrů. Oblast též nešlo pokrýt zcela ideálně, a proto chybí malá část území v severním cípu Ústí nad Labem.

Získala jsem tedy devět mapových listů, do nichž jsem v grafickém editoru začala vkládat značky pro jednotlivé objekty. Stav krajiny jsem se rozhodla zachycovat k roku 1783, respektive 1780. Ačkoli bychom o tomto období z hlediska historie umění již nemluvili jako o baroku, ve venkovských oblastech baroko vyznívá až hluboko do 19. století, případně se ještě teprve dokončují některé mnohem starší stavební projekty. Rozhodnutí zachycovat krajinu k tomuto datu však bylo určeno i jinou zásadní skutečností: právě k počátku 80. let 18. století bylo totiž dokončeno I. vojenské mapování (zvané též někdy

---

⁷⁴ Tato skutečnost se ovšem nakonec ukázala jako poměrně výhodná, neboť 1. vojenské mapování využívá velmi podobného měřítko 1:28800.

Josefské). Právě to je vůbec prvním souborem map, podle kterého je možné učinit si obrázek o podobě podkrušnohorské krajiny. Pochopitelně existuje i několik starších map (v čele s Müllerovou mapou Čech), žádná z nich však nemá takovou podrobnost, aby například zachycovala i drobné architektonické či sochařské památky. Zatímco Müllerovo mapování pracuje s měřítkem 1: 132 000, Josefské mapování je zhotoveno zhruba v měřítku 1:28800 (vychází ze vztahu 1 vídeňský palec ku 400 vídeňským sáhům). Právě I. vojenské mapování tak bylo při vytváření mapy naprosto klíčovým podkladem – rekonstruovat podobu krajiny před jeho zhotovením, například k roku 1750, není bohužel kvůli absenci mapových podkladů možné.

Původní mapování proběhlo v Čechách v letech 1764–1767, avšak nedostatky tohoto díla se projevily během války o rakouské dědictví. V roce 1780 proto začala rektifikace severního pohraničí českých zemí, včetně námi zkoumaného území.⁷⁵ Polohopisná přesnost 1. vojenského mapování je relativně vysoká,⁷⁶ ačkoli je mapa pochopitelně limitována způsobem svého sestavení. Jako podklad sloužila již zmíněná Müllerova mapa Čech, kterou „od oka“ doplňovali důstojníci, projíždějící krajinou na koni. Triangulace byla poprvé použita až u 2. vojenského mapování, které v Čechách proběhlo v letech 1842–52. Mapy jsou ručně kreslené a kolorované; každý z listů doprovázel i slovní popis. Dnes jsou uloženy v Rakouském státním archivu ve Vídni. Díky projektu *Kartografické zdroje jako kulturní dědictví*, financovaného Ministerstvem kultury v rámci programu NAKI a prováděného Výzkumným ústavem geodetickým, topografickým a kartografickým ve spolupráci s Historickým ústavem Akademie věd ČR, byly však tyto mapy v posledních letech velmi precizně digitalizovány a zpřístupněny na <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/maps/1military>.⁷⁷ V aplikaci Zoomify je tak možné jednotlivé mapové listy detailně prohlížet. Pracovala jsem především s následujícími listy:

- 16 – spodní cíp (Žandov, Telnice, Nakléřov)
- 24 – levý spodní cíp (Horní a Dolní Litvínov)
- 25 – celý
- 26 – cca polovina listu – Ústí, Chabařovice, Chlumeč
- 37 – Most, Jiřetín – od Mostu na západ a nahoru
- 38 – levá horní část – Bílina, Mariánské Radčice

Do mapy jsem zahrнула všechny památky, zjištěné k roku 1783, včetně památek, o kterých víme, že se tou dobou nacházely jen v torzálním stavu. Metoda zhotovování Josefských map byla – paradoxně i přes svou souřadnicovou nepřesnost – velmi příznivá účelům, kvůli nimž jsem mapu zhotovovala. Vojáci totiž zachycovali především objekty, které se výrazně uplatňovaly v krajině, a snažili se charakterizovat ráz mapovaného kraje. K mapám se sice nedochovala legenda, ale podle pravidel pro vojenské mapy rakouské armády ji však lze odvodit.⁷⁸ Postupně jsem tedy objekty, zaznačené ve vojenských

⁷⁵ BRŮNA/BUCHTA/UHLÍŘOVÁ 2003, 96.

⁷⁶ BRŮNA/BUCHTA/UHLÍŘOVÁ 2003, 103.

⁷⁷ Více o projektu na <http://www.chartae-antiquae.cz/cs/about>, vyhledáno 12. 5. 2016

⁷⁸ CHODĚJOVSKÁ 2013, 165.

mapách, zaznačovala do map nově utvářených. Objekty, vyčtené z mapy, jsem se pokoušela identifikovat za pomoci sestaveného katalogu památek. Obvykle nebyl problém „spárovat“ objekty většího měřítka – kostely, zámky, tvrze. Zde je však nutno zmínit jeden z nedostatků zhotovované mapy i katalogu památek: informace jsou velmi nekompletní v oblasti památek, jako jsou fary a poplužní dvory. Coby památkové objekty jsou mnohem hůře zdokumentovány, neboť naprostá většina publikací jim v porovnání s kostely, hrady a zámky věnuje pouze marginální pozornost. Menší pozornost jim věnovali i tvůrci vojenského mapování. Ačkoli se tedy tyto objekty v krajině jistě významným způsobem uplatňovaly, jsou kvůli nedostatku dostupných informací poněkud na „vedlejší koleji“ i v této diplomové práci.

Na metodický problém jsem pak při vytváření map narazila především u drobných objektů: výklenkových kaplí, soch, sloupů, pilířů, božích muk a křížů. Josefské mapování má pro všechny tyto objekty jen dvě značky: červený křížek, vyrůstající z kolečka pro zděné památky a černý kříž pro nezděné, tedy převážně dřevěné, památky. To s sebou nese řadu problémů. Zaprvé pak nutně záleželo na individuálním posouzení mapujícího důstojníka, jakým způsobem kterou památku kvalifikuje: má být železný kříž s podezdívkou značen spíše červeně, nebo černě? Zadruhé jsem se chtěla i drobné památky zaznačit diferenciovaněji – tak, aby to více odpovídalo jejich uplatnění v krajině. Kříže a boží muka proto značím prostým křížem, sochy, pilíře a sloupy značkou postavy sochy a výklenkové kaple značkou kapličky. Diferenciaci jsem ovšem mohla provést jen tam, kde byly dostupné informace o konkrétní podobě památky. To však bylo u drobných památek bohužel jen zhruba v třetině až polovině případů. U objektů nejasných – tedy u červených křížů vojenského mapování, jež jsem nebyla schopna blíže určit – jsem proto volila raději značku „nižší“ hierarchie: vycházela jsem z toho, že to s větší pravděpodobností byl spíše kříž či boží muka, než sochařské dílo, a proto jej značím prostým křížem.

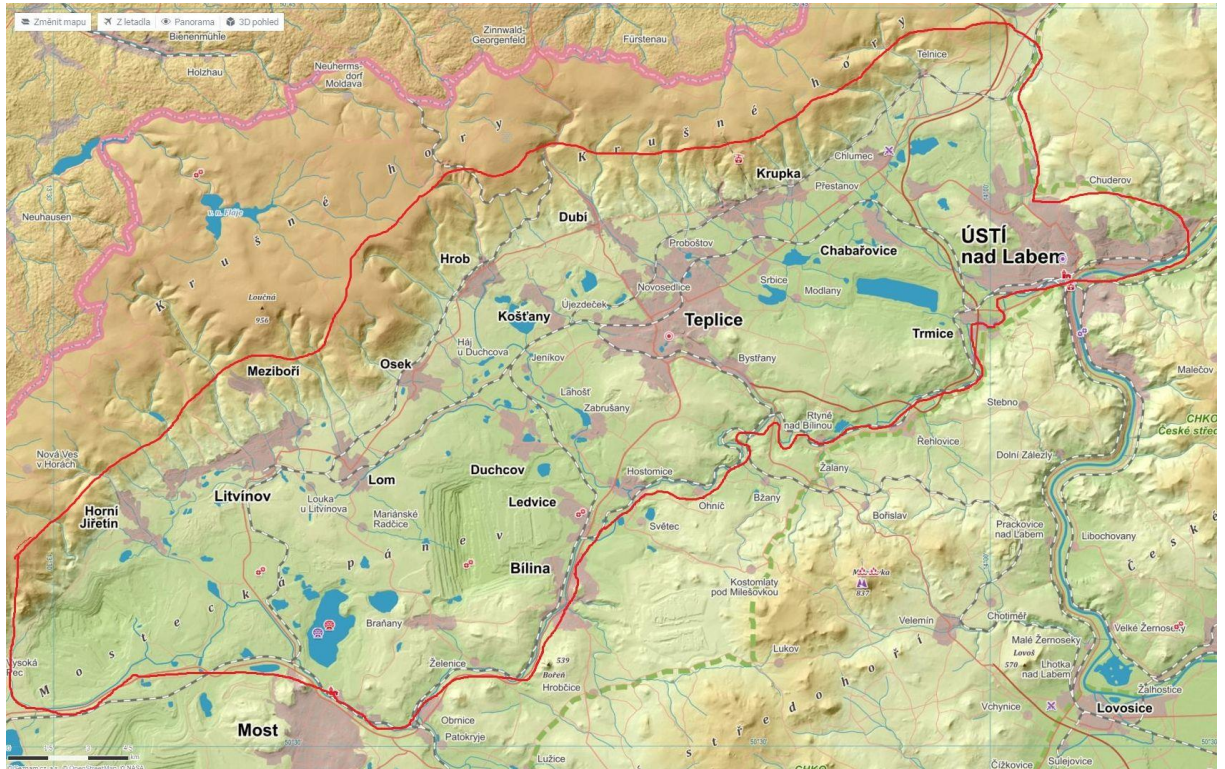
Umístění objektů do mapy pochopitelně nemůže být zcela přesné. O maximální přesnost jsem se snažila u památek dodnes dochovaných.⁷⁹ Vše bylo pochopitelně nejkomplicovanější v již zaniklých obcích. Zde jsem buď vycházela z údajů a fotografií serverů zanikleobce.cz a znicenekostely.cz, anebo jsem se spolehla čistě na vojenské mapování a zhruba odhadla, na které místo v mapě objekt umístit. U drobných památek, převážně křížů, je pak nepřesnost velmi vysoká, neboť ve své většině zanikly. Jejich zaznačení v mapě je třeba brát spíše jako orientační – mapa spíše podává obrázek o jejich množství v krajině, než o jejich umístění. Stejně tak je spíše orientační cestní síť. Nepřekreslovala jsem do mapy všechny cesty a pěšiny, nýbrž jen ty, které buď tvořily významné propojení jednotlivých bodů v krajině.

---

⁷⁹ V případě památek transferovaných je značím jak v místě původního umístění, tak v místě dnešní lokace. Smyslem totiž je, aby případný čtenář, který neví, která památka je transferovaná a která nikoli, nebyl zaskočen tím, že v mapě chybí památka, kterou z daného místa zná; že se jedná o památku, jež původně stála jinde, se následně může dočíst v katalogu. Mapa tedy funguje pouze v kombinaci s katalogem.

Posledním krokem při tvorbě mapy pak bylo zaznačení urbanistických vztahů a významných jevů. Značila jsem aleje, zámecké parky, zvýrazňovala poutní místa, zakreslovala jsem pohledové osy a hierarchicky označovala objekty, výrazně se uplatňující v krajině.

Je ovšem nutné dodat, že kvalita a spolehlivost sestavené mapy nepřekračuje rovinu lehce poučeného amatérismu; sestavit mapu opravdu spolehlivou a graficky sjednocenou a kultivovanou by bylo mnohem spíše úkolem pro specializovaný výzkumnický tým.

4. Mapa s vyznačením rozsahu zkoumaného území

4.3 Textová část a analýza

Dále bylo nutné najít způsob, jakým vůbec krajinu zachytit v textu. Popisovat krajinu postupně podle jednotlivých katastrálních území? Nebo podle panství a jejich správců? Anebo se snažit zachytit postupné utváření krajiny v čase a popisovat jednotlivé stavby a areály, chronologicky podle toho, jak byly do krajiny doplňovány? Nakonec jsem došla k závěru, že pro účely práce bude nejvhodnější, budu-li krajinu popisovat z pozice dobového poutníka. Argumentů pro tento postup bylo hned několik. Perspektiva poutníka umožňuje popsat, jak se krajina koncem baroka mohla jevit lidem, kteří se v ní pohybovali. Cílem této práce přitom je zaprvé rekonstruovat podobu krajiny na konci barokní éry – a zadruhé rozpoznat a popsat urbanistické principy jejího utváření a ověřit, nakolik se shodují s našimi dosavadními představami o barokním urbanismu. Nejde tedy o výzkum kulturně-historický: okolnosti a souvislosti stavební činnosti jednotlivých šlechticů či církevních správců, stejně jako historické, hospodářské a společenské souvislosti vývoje krajiny mohou být v práci dílčím způsobem tematizovány, těžiště zájmu však leží jinde. Pro vnímání krajiny je přitom vedlejší, na kterém panství či v kterém katastrálním území

se člověk právě nachází. „Mariánská země“ byla navíc krajinou poutí a poutníků – sledovat ji z této perspektivy se tedy jeví jako nejpřirozenější cesta.

Dále jsem musela zvolit klíč, které části krajiny podrobit podrobnějšímu zkoumání a která ponechat spíše na okraji zájmu. Oblast, kterou práce zkoumá, je velmi rozsáhlá: katalog zahrnuje území celkem 148 obcí, včetně obcí zaniklých. Bylo mimo možnosti diplomové práce věnovat se všem částem území se stejnou podrobností. Rozhodla jsem se tedy soustředit se nejvíce na ty části krajiny, na které se soustředí i Augustinus Sartorius ve svých chvalozpěvech na „mariánskou zemi“: kraj kolem poutních míst Bohosudova, Mariánských Radčic a Horního Jiřetína. Na základě studia historických cest a stezek⁸⁰ jsem vybrala celkem tři trasy, které podle mého názoru umožňují projít reprezentativní vzorek podkrušnohorské krajiny a navštívit rozmanité architektonické a urbanistické realizace. Další oblasti krajiny jsou tak reprezentovány jen v katalogu a mapě, nikoli v samotném textu práce; přesto se závěry práce opírají i o analýzu těchto v textu nezachycovaných oblastí. Tři kapitoly, tvořené popisem jednotlivých cest krajem, obsahují dílčí zjištění o povaze barokního urbanismu předmětné krajiny. Hlavní zjištění práce, založené jak na zpracované mapě urbanistických vztahů, tak na popisu putování, se pak v ucelené podobě objeví v závěrečné kapitole.

---

⁸⁰ Vedením starých cest a stezek se zabývá Radan KVĚT: *Duše krajiny: staré stezky v proměnách věků*, Praha 2003, a Radan KVĚT: *Atlas starých stezek a cest na území České republiky*, Brno 2011. Dále jsem čerpala z map vojenského mapování.

5. Z Komáří hůrky do Teplic

Komáří hůrka – Horní Krupka – Krupka – Bohosudov – Sobědruhy – Trnovany – Teplice

Ze Saska vedlo do Čech několik horských cest. Vůbec nejčastěji se chodilo a jezdilo cestou, která vede z Pirny přes Bad Gottleuba, Petrovice a Nakléřovský průsmyk; o ní pojednává jiná kapitola této práce. Čilé styky však spojovaly i saská města Altenberg a Geising s českou Krupkou a Teplicemi. Obchodníci, poutníci a další cestovatelé pak překonávali hory cestou, vedoucí přes Fürstenau, Fojtovice, Horní Krupku do Krupky a dále přes Bohosudov a Trnovany do Teplic.

Cesta ze Saska do Čech zpočátku vůbec nepůsobí dramaticky. Masiv Krušných hor se od Saska zdvihá pozvolna: táhle stoupajícími pláněmi, holými vyvýšeninami, mělkými zářezy zalesněných kopců. Ze saského Fürstenau do českých Fojtovic lze pohodlně dojít, aniž by se člověk při stoupaní vůbec zadýchal. O tom, že se nachází v horách, člověka přesvědčuje spíše studený vítr, jemuž v široce rozevřené krajině nestojí nic v cestě, než výhledy na rozeklané vrcholky hor.

Zlom přijde náhle. Člověk vystoupá na poslední návrší, jenž mu uzavírá obzor; očekává, že se mu nabídne rozhled na další jemné terénní vlny. A namísto toho se před ním rozevře hluboká propast – a ohromí ho náhle se otevíravší rozhled na širokou, rozlehlou kotlinu. Její druhý břeh tvoří hřeben Českého středohoří s majestátním kuzelem Milešovky, vzdáleným na osmnáct kilometrů. V polovině vzdálenosti k ní lze – za dobrého počasí, ovšem – rozeznat Doubravskou horu. V době, kdy tudy procházeli raně barokní poutníci, mířící navštívit třeba nedaleký Bohosudov, jenž neviděn leží stulený pod úpatím kopce o něco severněji, jistě poutala pozornost majestátní šestice věží doubravského hradu, v roce 1644 pak pobořeného. Jinak se poutníkovým očím otevírala klidná, mírně zvlněná krajina, v níž se lesklo množství rybníků a jezer. Krajina to byla hustě protkaná sítí cest a pěšin, spojujících zdejší vesnice a oddělujících polnost od polnosti. Lesů v ní bylo pomálu: nepočítáme-li ovšem hustě porostlé, prudké svahy Krušných hor po obvodu kotliny.

Právě v místě tohoto dramatického krajinného zlomu stávala nejpozději od roku 1360 dřevěná kaple, zasvěcené hornickému patronu sv. Wolfgangovi. V roce 1634 – pro Krupku i další okolní města tak dramatickým – však vinou švédského vojska lehla popelem. Zbyla z ní jen oltářní menza. Právě kolem ní byla koncem století, mezi lety 1692 a 1700, na popud tehdejšího majitele krupského panství Vojtěcha Václava ze Šternberka, postavena nová kaple **sv. Wolfganga** [5].⁸¹

Svatostánek, jenž vystavěli zednický mistr Hans Gradisch a tesař Hans Georg Prüchel, je umístěn vsutku pozoruhodně: stojí na nejzazším výběžku hřebene – nejedná-li se ovšem o uměle navršený svah, realizovaný právě za účelem co nejdramatičtějšího položení kaple. Ať tak či tak, drobná stavbička je opravdu viditelná na desítky kilometrů daleko. Mimořádně jednoduchá, až „lidová“ stavba je vystavěna na čtvercovém půdorysu a má lehce odsazený půlkruhový závěr, orientovaný jihovýchodním směrem; na opačné straně se nachází drobná předsíň. Střechu korunuje malý sanktusník. Nelze vyloučit, že se kaple

⁸¹ KOCOUREK/KOCOURKOVÁ/VILÍM 2005, 66.

obracela do krajiny freskou, která snad mohla být namalována na dnes bílé, nečleněné fasádě presbytáře. Dnes se pod kaplí nachází romantický zchátralý hřbitov. Místo posledního spočinutí obyvatel Horní Krupky však vzniklo až později, na konci století osmnáctého či až v následujícím věku.

Urbanistické umístění kaple je vskutku pozoruhodné: které jiné z českých pohraničních pohoří se do krajiny obrací podobnou dominantou? Paralelou by mohl být snad jen nedaleký kostel nakléřovský, stojící na hřebeni při další ze starobylých cest přes Krušné hory; ten však stojí vcelku přirozeně na pláni v sedle mezi dvěma kopci – vysazení kaple sv. Wolfganga až na samý okraj prudce spadajícího kopce je gestem mnohem dramatičtějším. Jako další paralelu by bylo možné jmenovat jinou krušnohorskou

5. Komáří hůrka, kaple sv. Wolfganga, 1674

realizaci, kapli Neposkvrněného početí Panny Marie, která od roku 1674 stojí na 910 metrů vysokém vrchu Mědník, Okrouhlá kaple je díky své poloze na vrchu jednoho z krušnohorských hřebenů viditelná na desítky kilometrů daleko.

Při vší dramatičnosti je však poloha kaple sv. Wolfganga i zcela přirozená. Vozkové, vezoucí náklad z Krupky do Saska zde mohli děkovat Bohu, že úspěšně zvládli náročné stoupání a nebezpečné zatáčky starého hornické cesty; cestující z druhé strany zde snad odříkávali modlitby za šťastný konec své výpravy. Nemluvě o nádherném výhledu, který se v tomto místě otevírá.

Kaple sv. Wolfganga však není tou hlavní dominantou pásma prvních krušnohorských svahů. Jí je jen

několik desítek metrů vzdálená **zvonice na vrcholu Komáří hůrky [6]**.

Dnes se zde nachází zde příjemná výletní restaurace s drobnou rozhlednou. A právě ona vížka rozhledny v sobě ukrývá zdivo prastaré zvonice. Tu zde – ve výšce 806 metrů nad mořem – nechalo postavit krupské těžařstvo pod vedením horního mistra Davida Koitha.

6. Komáří vížka, pohlednice z konce 19. století

V roce 1553, kdy se počalo stavět, byl již vrcholek hory vykácen. Hranolová, přes 9 metrů vysoká věž byla hotova v roce 1568.⁸²

Že to pro Krupské byla stavba mimořádně důležitá, o tom svědčí skutečnost, že ve zvonici byl zavěšen zvon, odlitý roku 1554 nejznámějším českým zvonařem své doby, brněnským Tomášem

Jarošem.⁸³ K věži byl přistavěn malý domek o jednom pokoji a chlívký pro kozy. V domku žil zvoník: starý či zmrzačený horník, který již nemohl v šachtě pracovat. Zvonil proto začátek fárání a večer konec díla. Rozezníval zvon také na poplach při různých důlních neštěstích a také o velkých svátcích.

Dnešní budova Komáří vížky je vidět i z krupského náměstí – a stejně tak byla v minulosti nejspíš vidět i zvonice [8]. V cestě totiž nestojí žádný z drobnějších vrcholků svažujících se Krušných hor. Pohledová osa je volná díky hluboce zaříznutému údolí Krupského potoka. Není tak pochyb o tom, že i zvuk mohutného zvonu ony dva a půl kilometry, jenž vrchol Hůrky a město samo dělí, snadno překonal: lze se jen dohadovat, jak se od okolních svahů odrážel a rozezníval celé údolí...

Samotná cesta z Horní Krupky, ležící kousek pod vrcholem Komáří vížky, do někdejšího slavného hornického města, se při hledání té nejschůdnější trasy klikatí z jedné strany údolí Krupského potoka na druhý. Leckterá ze zdejších zatáček musela vozkům způsobovat vrásky na čele; při jedné z nich nechal vděčný vozka postavit boží muka.⁸⁴

Pak už se člověk ocitl před branami starobylého města Krupka. Samo město je vtisknuto mezi ostroh, na němž stojí zříceniny mohutného hradu, a protější strání, zvanou někdy Totenstein (Mrtvý kámen), či Umrličí pahorek; jak jméno napovídá, bylo to místo hrdelních trestů.⁸⁵ Samotný terén znamenal pro město tak pevnou ochrannou linii, že nebylo třeba stavět rozsáhlejších úseků hradeb; ty se tedy omezovaly na dolní a horní bránu.⁸⁶ Tvoří ho tedy především táhlé, stoupající náměstí, roubené měšťanskými domy; prostor pro rozvolněnější zástavbu je jen v horní části obce, v okolí Stiftbergu.

⁸² Ibidem.

⁸³ Za ústní sdělení děkuji Petru Mackovi.

⁸⁴ KILIÁN 2014.

⁸⁵ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 48.

⁸⁶ KILIÁN 2014, 17.

Zde také stával první z kostelů, na které člověk po průchodu horní branou narazil: **klášterní kostel Všechn svatých** (jinde uváděn jako Nejsvětější Trojice).⁸⁷ Založen byl původně minority, obsazení se však v průběhu staletí proměňovalo. Po období pustnutí, kdy se celá Krupka obrátila k luteránství, celý areál získali staroměstští jezuité; těm byl po krátkém intermezzu během třicetileté války také navrácen.⁸⁸ Jezuiti však svou péčí věnovali mnohem spíše nedalekému Bohosudovu, areál kláštera chátral a do konce 18. století byl rozebrán na stavební materiál. Urbanistické zhodnocení kostela je tedy jen velmi obtížné, neboť jeho podoba není dostatečně zdokumentována. S největší pravděpodobností lze však předpokládat, že byl orientovaný, a o jeho velikosti svědčí zpráva, že se na jeho místě postavilo šest nových měšťanských domů. Krupka v něm navíc dost možná ztratila jednu z věží.⁸⁹

V prodloužené pohledové ose náměstí se prudce zdvihá vrch **Kalvarienberg [7]**. Nejpozději od 18. století se na skalnatém ostrohu nachází vysoký dřevěný kříž; údajně zde již od roku 1697 stálo typické sousoší Kalvárie, které postupně, vlivem drsných povětrnostních podmínek, zaniklo.⁹⁰ Z kostela se ke Kalvárii pořádaly jízdy velikonočních jezdců a na místo bylo dokonce nataženo i elektrické osvětlení.⁹¹ Přímo pod příkrým srázem, ve svahu nad dnešní ulicí Na Hradbách, údajně stávala tzv. **Effenbergerova kaple**,

založená jedním z krupských bürgermeisterů 18. století, Johannem Effenbergem. Stavba, dnes v torzálním stavu a nezaznamenaná v odborné literatuře, se však urbanisticky nijak významně neuplatnila, protože stála pod srázem za frontou měšťanských domů.

Poutníku, který vstupuje do Krupky svrchu, se po pravici tyčí Krupský hrad, zvaný též Rosenberg či Růžový hrádek. Vznikl ve středověku jako hrad královský. V horní části

⁸⁷ MACEK 2007, 162.

⁸⁸ KILIÁN 2014, 18.

⁸⁹ MACEK 2007, 179.

⁹⁰ <http://100-1vkrupce.webnode.cz/kalvarienberg/>, vyhledáno 31. 3. 2016

⁹¹ Za nepublikované ústní sdělení děkuji Vítu Honysovi.

stávala mohutná věž, v protilehlé jižní části pak čtverhranná bašta a dvě fortifikační věže, z nichž nárožní byla štíhlejší. Již v době třicetileté války byl hrad zchátralý, ačkoli tu ještě na konci 17. století nechali místodržící Šternberkové postavit úřední budovu.⁹² Z východní části hradeb je nejlepší výhled na zvonici Komáří vížky – odtud se jeví vzdálená „jen coby kamenem dohodil.“ Hrad se významně uplatňuje i jako krajinná dominanta při pohledu z nížiny, rozkládající se na jihu.

8. Krupka, pohled z hradu Rosenberg směrem ke Komáří vížce, stojící na vršku zcela na horizontu. Po pravé straně kostel Nanebevzetí Panny Marie.

V dolní třetině táhlého, mírně vřetenovitě se stáčejícího náměstí nechali zbožní obyvatelé roku 1762 postavit pozdně barokní, ba rokokovou **sochu sv. Františka Xaverského**. Socha stojí na zajímavém, nepravidelném pilíři s reliéfy, na podstavci se dříve nacházely ještě tři sochy, údajně Maurů, dnes ztracené. Podle archivní zprávy byla statue postavena roku 1762 jako pozdní výraz vděčnosti za odvrácení moru roku 1680.⁹³ Ten v Krupce připravil o život 327 lidí, celou třetinu obyvatel obce. Morová rána údajně polevila kolem 3. prosince, na svátek sv. Františka Xaverského, jemuž se Krupští zavázali vzdát dík. Socha náměstí pointuje a utvořila jeho nový – pomyslný – střed.

Městskou krajinu nejvýrazněji utvářel **farní chrám Nanebevzetí Panny Marie**, nejstarší krupský kostel. Majestátní pozdně gotická stavba – s počátky ovšem již na konci století třináctého, z nichž zbyl dnešní presbytář – má mimořádně „rostlý“, malebný charakter.⁹⁴

⁹² KILIÁN 2014, 17.

⁹³ ADAMCOVÁ 2012, 890.

⁹⁴ KILIÁN 2014, 17.

Nejpozději od roku 1479 je bezvěžový. Po letech chátrání, způsobených luteranizací a následnou třicetiletou válkou, se kostel začal vzpamatovávat až na konci 17. století. V roce 1733 pak vznikla největší zdejší pozoruhodnost, za níž sem putovali poutníci z mnoha okolních obcí: zázračné **Svaté schody**. Zbožné poutě do nedalekého Bohosudova byly mnohdy spojovány i s návštěvou krupských schodů. Ve svahu nad kostelem stojí dřevěná, renesanční zvonice.⁹⁵ Zvonice, skrytá za kostelem a frontou domů z jedné strany a zastíněná stromovým porostem ze strany druhé, se nyní pohledově nijak výrazně neuplatňuje.

Cestou do dalšího z krupských kostelů, **špitálního kostelíku sv. Ducha**, museli krupští za brány svého města. Drobná gotická stavba, taktéž bez věže, stojí po levé straně, kde se cesta stáčí ke svahům dnešního Libušína.

Tam, na příznivých jižních svazích Krušných hor, se dříve rozkládaly vinice, o čemž dodnes svědčí některé z pomístních názvů. Jižně od historické Krupky se pak rozkládaly především pole, políčka a zahrady: měšťanské domy v Krupce samotné stály tak blízko ke svahům, že se k nim téměř žádné zahrady nevešly.⁹⁶

Dominantou Libušína je jednoznačně **kaple sv. Anny**. Pozdně gotická stavba z roku 1516 byla upravována před rokem 1618. Kostelík mezi lety 1577 a 1628 sloužil jako svatostánek krupských luteránů, o čemž dodnes svědčí dochovaná freska Martina Luthera v interiéru, nejstarší na našem území. K protáhlému pětibokému presbytáři přiléhá příčně položená obdélná loď. Na jihu se nachází renesanční předsíň. Kolem kaple se nachází hřbitov, pozoruhodný v první řadě hřbitovní branou z roku 1615, která nese zřejmé znaky saské renesance.⁹⁷ Kaple, která mimochodem stojí přímo na spojnici bohosudovského kláštera a kostela Nanebevzetí Panny Marie, je první krupskou dominantou, viditelnou z Bohosudova.

Těžba cínu a dalších vzácných rud udělala z Krupky ve středověku nebývale bohaté město. Prudké svahy Krušných hor v okolí hornického města byly již na prahu 17. věku doslova poseté památkami: dřevěná kaple pod Komáří hůrkou, starodávná zvonice na vrcholku a další vedle farního chrámu, čtvero kostelů, sebevědomý hrad. Barokní vrstva se do paměti krajiny se zapsala mnohem skromněji, než vrstva předchozí. Připomíná ji kaple sv. Wolfganga, sochami na Kalvarienbergu, Effenbergerovou kapli u jeho úpatí a sochou sv. Františka na náměstí. Za významný urbanistický počín přitom lze označit jen kapli sv. Wolfganga, přičemž za jednoznačně barokní impakt jí lze považovat jen s otazníkem, neboť působivá kaple stojí na místě starší stavby. Umístění sochy sv. Františka je pak mimořádně citlivé, nelze jí však spojit s žádnou explicitně plánovanou pohledovou osou.

Důvody, proč baroko nezasáhlo Krupku s takovou silou jako stavební slohy předchozí, jsou nasnadě. Třicetiletá válka město postihla tvrdě: prošlo tudy několik velikých požárů a roku 1634 i velká morová rána. Obyvatelstva ubylo. Rudná ložiska se navíc začala tenčit.

---

⁹⁵ KILIÁN 2014, 18.

⁹⁶ KILIÁN 2014, 11.

⁹⁷ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 12.

Krupka v období baroka zchudla: vinou politických událostí se z města královského navíc stala městem poddanským, přičemž vztahy s katolickou vrchností zůstávaly po celé 17. století spíše komplikované.

Od kaple sv. Anny je již viditelný poutní kostel v Bohosudově (německy ovšem nazývaném Schein či Mariaschein a česky Šejn či Šajnov). Ovál ambitu s kaplemi, který obklopuje samotný kostel, musel v době, kdy se kolem – až na jezuitskou rezidenci – nacházely jen drobné domky, výrazně dominovat celému okolí; dnes ze zástavby okolní obce vystupuje jen dvojevěžové průčelí mohutného kostela.

Než se však poutník k poutnímu areálu přiblížil, minul na své cestě ještě **Starou tvrz**, která byla středem někdejšího osídlení – ještě než se v druhé polovině 17. století začala ves rozrůstat především kolem poutního areálu. Neveliká, pravidelně kruhová stavba, obehnaná vodním příkopem, vznikla s největší pravděpodobností ve středověku. Zatímco v 17. století ještě krupský kronikář Michel Stüeler popisuje spory o její vlastnictví, vypuknuvší po dramatických událostech bělohorské doby, a častuje nelichotivými přízvisky jejího pozdějšího majitele, pána z Bleilebenu,⁹⁸ a v 18. století byla hlavním zdrojem příjmů bohosudovských jezuitů, k roku 1773 je již tvrz pustá.⁹⁹

Legenda, vysvětlující důvod vzniku bohosudovského poutního místa, je zobrazena na poutním obrázku s vedutou kostela [9]. Vypráví o mladé dívce, která se na svátek Narození Panny Marie léta páně 1425 rozhodla jít žnout travu. Poblíž studánky u staré lípy jí však napadl had. Ovinul se jí kolem paže – nenapadl jí však, namísto toho syčel směrem k lípě a posléze ochromen spadl a zmizel v trávě. Ve vykotlaném stromu se posléze našla soška Bolestné Panny Marie. Tu zde měla těsně před smrtí ukrýt jeptiška z kláštera strážkyň sv. Hrobu ve Světcí u Bíliny, který vyplenili husité. K lípě se pak odebralo z Krupky procesí, které sošku přeneslo do krupského farního kostela. Došlo ovšem k tomu, že soška z krupského kostela zmizela a byla nakonec opět nalezena ve vykotlané lípě. Když se to opakovalo, byla v tom spatřována Boží vůle a podle legendy zbožní lidé zde vystavěli první dřevěnou kapli.¹⁰⁰

9. Bohosudov, poutní obrázek s vyobrazením bohosudovské legendy, v pozadí bazilika.

⁹⁸ KILIÁN 2014, 176.

⁹⁹ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 25.

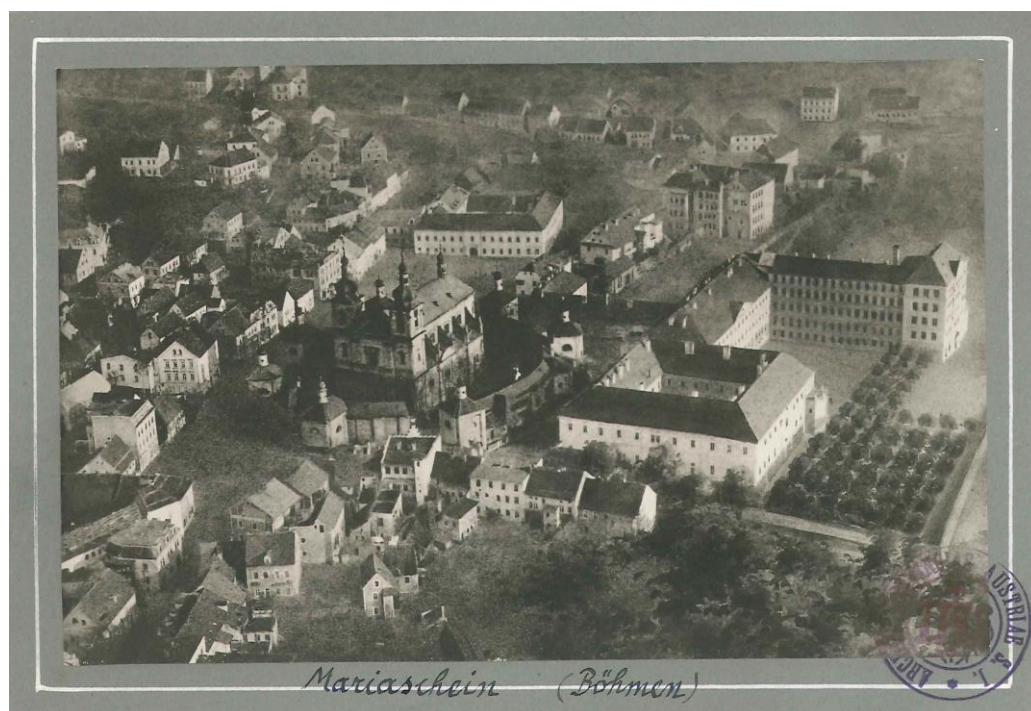
¹⁰⁰ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 21. Legendu podrobně popisuje i Sartorius v Mariánském atlasu.

Vznik kaple má však souvislost ještě s jinou, pramenně doloženou událostí. Po porážce křižáckého vojska 16. června 1426 v bitvě Na Běhání u Ústí nad Labem zahynulo mnoho křižáků. Pobíjeni byli i na útěku v místě budoucího Bohosudova. Po několika letech byla v blízkosti postavena kaple, kde spočinuly i kosti mrtvých padlých katolických vojáků. V této kapli byla pak uchovávána ona milostná soška.

Ať tak či tak, dřevěná kaple byla brzy nahrazena kaplí zděnou a později kostelem, svěceným roku 1515.¹⁰¹ V době, kdy se Krupka i okolní města hojně obracela k protestantismu, zůstávala kaple baštou katolictví a cílem mnoha procesí. Poutní místo nejprve spravovali krupští františkáni, od nichž v roce 1587 místo převzali jezuité.¹⁰² Během třicetileté války byl kostel vícekrát vypleněn. Poté se mu však jezuité zasloužili o popularitu, která téměř přerůstala i české hranice. Umožněno to bylo odkazem v závěti paní Anny Marie z Bleileben, po jejíž smrti v roce 1665 připadlo jezuitům bleilebenské panství, zahrnující především nedaleké Soběchleby.¹⁰³

Samotné poutní místo Bohosudov lákalo po celou barokní éru zástupy poutníků; Bohosudov byl vůbec nejnavštěvovanějším jezuitským poutním místem. Poutníků přibývalo od 50. let 17. století: v roce 1659 Bohosudov navštívilo na deset tisíc poutníků, o dva roky později to již bylo patnáct tisíc a zanedlouho již ke dvaceti tisícům.¹⁰⁴ Raketový růst počtu poutníků pokračoval i po celé následující století: kolem poloviny 18. století tam chodilo běžně 100 000, v roce 1746 dokonce 110 000 komunikantů.¹⁰⁵

Stoupající obliba si vyžádala i ambiciózní stavební činnost. Jako první přišla na řadu **jezuitská rezidence**. Čtyřkřídlý objekt se začal stavět roku 1670, kdy byl položen

10. Bohosudov, pohled na baziliku s ambity. Po pravé straně jezuitská rezidence, vzadu hostinec pro poutníky.

¹⁰¹ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 22.

¹⁰² MACEK 2007, 239-242.

¹⁰³ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 25.

¹⁰⁴ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 24.

¹⁰⁵ ČAPSKÁ/MIHOLA 2010, 111.

základní kámen. Jeho architektem byl Domenico Orsi. První křídlo bylo hotovo k roku 1673 a již o čtyři roky později se konvent stěhuje do nové rezidence. Stavba se však táhla ještě dlouho poté, mimo jiné kvůli požáru v roce 1679.¹⁰⁶ Celý komplex rezidence tak dokončoval ještě Ottavio Broggio v roce 1723. K témuž roku je též doložena věžička, jež patrně zanikla při požáru v roce 1769. Rezidenci dnes tvoří uzavřený objekt kolem čtvercového dvora. Průčelí jsou strohá, se středními a nárožními rizality.¹⁰⁷

Až do pozdější stavby kostela byla dominantou Bohosudova protáhlá budova gotického poutního kostela, obklopená oválným ambitem. **Ambit se sedmi kaplemi Bolestí Panny Marie [10]** byl původně vystavěn z let 1584-94 jako ochrana tehdejšího gotického kostela. V průběhu celého následujícího století byl však ambit přestavován. Jeho podoba – monumentální ovál – u nás přitom nemá obdoby ani v 18. století, natož o století dříve. První adaptace kaplí je doložena k roku 1625 (Duchcovská kaple) a 1629 (Kolovratská). Po roce 1670 do stavební podoby ambitu výrazně zasahuje Domenico Orsi. On sám projektuje kapli Claryovskou (Teplickou). V roce 1688 se stavějí kaple Zákupská a Litoměřická, projektované již Giuliem Broggiem. Roku 1693 pak vzniká kaple Bleilebenovská. Stavba, vždy s úseky přiléhající ambitové chodby, pokračovala až ve 20. letech, kdy Ottavio Broggio přestavuje kapli Duchcovskou a Oseckou, kterou byl areál uzavřen. Oba Broggiové však museli dodržovat původní Orsiho rozvrh. V roce 1722 vznikla i brána se schodištěm směrem k rezidenci a také studniční kaple, stojící nesymetricky – nad pramenem – při jižní straně ambitu. Kaplička na oválném půdorysu byla postavena 1722 týměž architektem. Kryta je kupolí a cibulí s lucernou.¹⁰⁸

Ke stavbě nového poutního kostela přistoupili jezuité v prvním roce nového století. **Bazilika Panny Marie Bolestné** byla hotova roku 1708. Stavba byla opět svěřena již osvědčené litoměřické stavitelské rodině Broggiů. Ti jim – respektive patrně jen syn Ottavio – dodali hned několik variantních plánů. Zajímavé přitom je, že mezi nimi byly i velmi progresivní varianty, z nichž jedna dokonce vycházela z Hildebrandtova zbrusu nového kostela v Jablonném v Podještědí.¹⁰⁹ Z nabízených plánů si však jezuité zvolili ten nejtradičnější: návrh, který plně respektoval klasický rozvrh jezuitského kostela protireformační éry. Výsledkem dvouvěžová bazilika – mohutná, pádná jednodlná budova na obdélném půdorysu s třemi páry pravoúhlých postranních kaplí a téměř neodsazeným, polokruhově uzavřeným presbytářem.¹¹⁰

Na dnešním Mariánském náměstí v Bohosudově stojí ještě jeden výrazný barokní objekt, a sice budova bývalého **zájezdního hostince**, někdy uváděného též jako **starý klášter**.¹¹¹ Budovu si coby své původní sídlo nechali jezuité vybudovat okolo poloviny 17. století,

¹⁰⁶ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 25.

¹⁰⁷ MACEK 1992, 46.

¹⁰⁸ Ibidem, 47.

¹⁰⁹ MACEK 2015b, 365–366. Toto rozhodnutí je v kontextu jezuitských stavebních aktivit poměrně logické – právě tento typ kostela se pro jezuitu stal v průběhu 17. století v podstatě typickým až závazným – viz pozn. výše.

¹¹⁰ MACEK 1992, 45.

¹¹¹ <http://pamatkovykatolog.cz?element=2165966&action=element&presenter=ElementsResults> , vyhledáno 5. 4. 2016.

brzy se však ukázalo, že jejich potřebám nebude postačovat, a vznikla z ní poutnická ubytovna.¹¹² Jedná se o rozlehlý (byť v porovnání s monumentálním klášterem v sousedství se jeho rozměry ztrácí) patrový objekt na obdélném půdorysu, krytý valbovou střechou.

V Bohosudově byla rovněž vybudována **křížová cesta** se čtrnácti zastaveními, jež tvoří jednoduché hranolové kaple s trojúhelným štítem. Křížovou cestu uzavírá v terénu vystavěná barokní **kaple** z poloviny 18. století, která snad mohla být kaplí Božího hrobu. Na vyvýšenině několik metrů nad ní dnes nalezneme sousoší Kalvárie, pocházející však až z počátku 19. století.¹¹³

V Bohosudově se baroko projevilo s jednoznačnou razancí. Jakou povahu však měly barokní urbanistické zásahy? Jakým způsobem se nové stavby vztahovaly k okolní krajině?

11. Bohosudov, poutní areál, pohled přes hlavní osu.

Bohosudovu bezpochyby dominuje výrazný oválný ambit, z něhož vystupuje nepřehlédnutelná hmota baziliky. Areál se nachází ve velmi mírném svahu – zatímco svahy se začínají prudčeji zdvihát až za několik set metrů severněji položenou Kalvárií, na jih od jezuitské rezidence je krajina již prakticky rovinatá. Relativní rovinatost okolí umožnila orientovat baziliku i přilehlý ambit kaplí přísně západně-východním směrem; barokní stavební fáze toto středověké rozvržení respektovala. Je tedy zřejmé, že toto hledisko bylo důležitější než orientace areálu podle některé potenciální pohledové osy. Že

¹¹² MACEK 2007, 187.

¹¹³ MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007, 27. Podle ústního sdělení Víta Honyse se však ke kapli odebíralo procesí již při slavnostním svěcení nově dostavěné baziliky.

obracení se do krajiny nebylo pro bohosudovské jezuity příliš důležité, napovídá i fakt, že pohled na hlavní průčelí baziliky je zastíněn jednou z relativně rozměrných kaplí ambitu. Marně bychom hledali i výpravně vyvedený a dominantní portál či nástup celého areálu. Ambit s bazilikou působí jako uzavřený, do sebe obrácený celek, jenž se k městu i krajině obrací výraznými, málo členěnými, jednolitými zdi ambitu a poutních kaplí. Jakoby zde architektura dávala jasně najevo, že to důležité je třeba hledat uvnitř. Na druhou stranu zvolený oválný tvar ambitu dělá z areálu mnohapohledovou kompozici, u níž orientace není natolik určující, neboť z dálky – a zejména z vrchů okolních kopců – je působivá z kteréhokoli úhlu. Ani přilehlá rezidence, orientovaná severo-j jižně, není do krajiny zavázána pomocí jakýchkoli os, ať už pohledových, nebo v podobě alejí (ty ostatně na mapách I. vojenského mapování nenalezneme v okolí Bohosudova žádné). Citlivě zvolena pak byla poloha křížové cesty a přilehlé kapličky, odkud se na baziliku mohl otevírat velmi pěkný pohled. Dnes je však bohužel zastíněn moderní zástavbou.

Cesta z Bohosudova do Teplic procházela vískami Sobědruhy a Trnovany. Dnes jsou obě součástí teplické aglomerace, až do 19. století však byly jen shlukem několika domků a chalup. Významný je však počet drobných sakrálních památek, které cestu vroubily – jistě jsou ohlasem popularity bohosudovských poutí. Jen na zhruba čtyřech kilometrech mezi bazilikou a Trnovany lze k roku 1783 napočítat patero kapliček či křížů se zděným základem.

Nejdůležitějším milníkem cesty do Teplic byl bezpochyby starobylý **kostel sv. Prokopa**, nejstarší v krupském okolí. Jeho obvodové zdi stojí dodnes u křižovatky silnic z Krupky, Bohosudova a Sobědruh, Ves Kirchlice, rozkládající se kolem něj, zanikla dávno před počátkem 17. století.¹¹⁴ Kostel pochází ze 13. století, byl průběžně dostavován a značně upravován v letech 1643-77. Síňové trojlodí kostela pochází z počátku 16. století a průchodem bylo spojeno se starší částí stavby: pravouhle zakončeným presbytářem s navazujícím krátkou lodí z počátku 15. století.¹¹⁵ Cenný kostel vyhořel v roce 1939 a nikdy nebyl obnoven, čímž krajina bohužel ztrácí jeden z důležitých bodů.

Naproti kostelu stávala – patrně barokní – **kaple**. Obdélná kaple měla neodsazený půlkruhový presbytář a krytá byla sedlovou, vzadu zvalbenou střechou. Fasádu členily pilastry a malá okénka po stranách. Zanikla někdy mezi lety 1945 a 1989.¹¹⁶

---

¹¹⁴ KILIÁN 2014, 16.

¹¹⁵ POCHÉ 1977-1982, 3/335, stejně jako KUČA 1996-2011, 3/228.

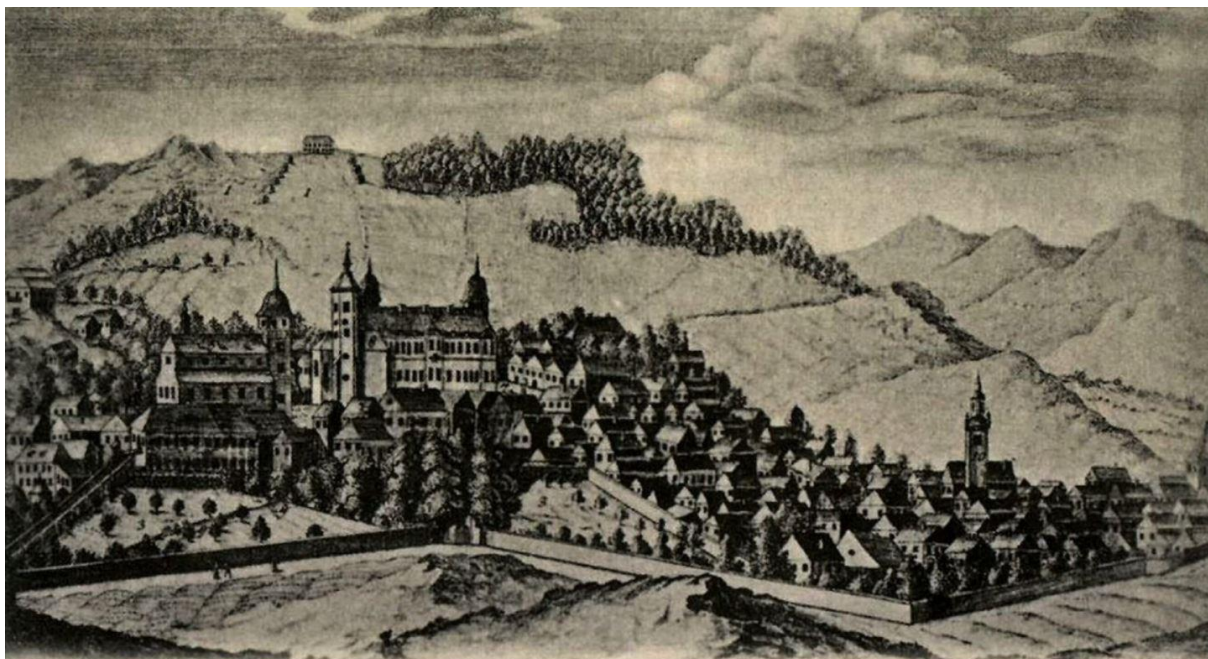
¹¹⁶

[38](http://www.znicenekostely.cz/index.php?load=detail&id=12299&search_result_index=2&stav%5B%5D=Z&stav%5B%5D=T&stav%5B%5D=R&stav%5B%5D=O&lokalita=krupka&fulltext=on&query=&obec=&okres=&kraj=&region=&okres1938=&zeme=&material%5B%5D=d%5C%99ev%4%9Bn%3%A9&material%5B%5D=hr%3%A1zd%4%9Bn%3%A9&material%5B%5D=polod%5C%99ev%4%9Bn%3%A9&material%5B%5D=polohr%3%A1zd%4%9Bn%3%A9&material%5B%5D=skaln%3%AD&material%5B%5D=zd%4%9Bn%3%A9&material%5B%5D=ostatn%3%AD&subtyp%5B%5D=kl%3%A1%5C%A1tery&subtyp%5B%5D=kostely&subtyp%5B%5D=zvonice&subtyp%5B%5D=velk%3%A9+kaple&subtyp%5B%5D=kaple&subtyp%5B%5D=kapli%4%8Dky&subtyp%5B%5D=zvoni%4%8Dky&subtyp%5B%5D=fary&subtyp%5B%5D=h%5C%99bitovy&subtyp%5B%5D=%5C%BEidovsk%3%A9&subtyp%5B%5D=ostatn%3%AD&znamka=&zanik=&duvod=&kod_cz=&object_id=&#obsah, vyhledáno 5.4. 2016.</p></div><div data-bbox=)

Cesta ke katolickému poutnímu místu v Bohosudově procházela i převážně židovskou vesnicí – Sobědruhy. Zde stávala i synagoga, postavená nejpozději v 1. polovině 18. století, od roku 1750 doplněná hodinovou věžičkou, která patrně tvořila nejvyšší bod jinak v rovině položené obce. Zbořena byla roku 1957 a na jejím místě se dnes nachází zahrada.¹¹⁷

V Trnovanech až do 19. století žádný svatostánek nebyl, zato se tu krupsko-teplická cesta napojovala na širší a udržovanější zemskou silnici, vedoucí přes Chlumecký újezd ze Saska. Teplice byly do 19. století obehnané středověkými hradbami. Do města se vstupovalo jednou ze čtyř bran: branou zvanou Krupská. **Krupská brána**, zbořená roku 1826, se nacházela v místě křížení dnešní Krupské ulice a U císařských lázní.¹¹⁸

Teplice leží v několika kopci, ostrohy a zářezy potoků zvrásněné krajině, kde poslední výběžky Českého středohoří přecházejí v Mosteckou pánev. Nejvýraznějšími vrchy jsou východě Doubravská hora (392 m. n. m.), jižně od města vrch Ve chvojkách (383 m. n. m.). Střed Teplic ležel v údolí Bystřického potoka. Nad boční úžlabinou Bystřice k jihu stoupá návrší Letná (dříve Špitálský kopec a od roku 1841 Královská výšina). Ve městě je ještě jedna ostrožna, nad někdejší potokem Saulbach, jejíž střední část se jmenovala Židovský kopec a nejvýchodnější část získala v 19. století pojmenování Mont de Ligne (dnes Havlíčkovy sady). V nejhořejší, jihozápadní části se ostrožna rozšiřuje a tam stojí zámek. Vlastní historické Teplice leží na planině na sever od zámku.¹¹⁹

12. Teplice, veduta, Jan Balzer, před 1793

O vzezření Teplic v třetí čtvrtině 18. století nám podává zprávu nejstarší dochovaný pohled na město Teplice, jenž zhotovil Jan Balzer. Pohled na městečko pochází z míst na

¹¹⁷ <http://www.zanikleobce.cz/index.php?detail=1456471> , vyhledáno 5. 4. 2016.

¹¹⁸ ZYKUND 2012, 7.

¹¹⁹ KUČA 1996-2011, 7/484.

Židovském vrchu a zachycuje jej ještě před ničivým požárem v roce 1793. Teplice na vedutě vidíme jako výstavní město, obehnané středověkými hradbami. Jednoznačnými dominantami jsou zámek, zámecký kostel a děkanský kostel sv. Jana Křtitele a o něco dále pak radnice, zvýrazněná vysokou věží. Nápadně se v krajině uplatňuje **Horní krčma**, zvaná též **Bergschloß**, stojící na vrchu ve Chvojkách u Nové vsi. Barokní stavba z roku 1718 byla později vícekrát přestavována. Fotografie z 19. století ji zachycují jako patrovou budovu na obdélném půdoryse, krytou vysokou valbovou střechou – a stav hostince, zachycený na vedutě, není s tímto popisem v rozporu. Oblíbená krčma zanikla v 80. letech 20. století při výstavbě panelového sídliště.¹²⁰ Podobným, byť v krajině ne tolik exponovaným objektem byla **budova střelnice na Letné** (zvané tehdy Špitálský kopec), zobrazená v levé části veduty. Stavba pocházela z let 1714-15, přestavěna byla roku 1788 a během 19. století ještě několikrát. Zanikla ve 20. století.

13. Teplice, Ernst Gustav Doerell, Pohled na Doubravskou horu ze zámeckého parku v Teplicích, 1873

Třicetiletá válka znamenala pro Teplice nebývalou pohromu, neboť tudy hned několikrát prošla vojska. Ještě berní rula z roku 1654 udává 30% domů jako pustých. Za válek, v roce 1644, byl pobořen i v minulosti jistě mimořádně impozantní **hrad na Doubravské hoře**, aby se nemohl stát centrem ozbrojeného odporu proti císaři. Město hned v roce 1654 postihla další katastrofa v podobě požáru; další, rozsáhlejší požár následoval o jednatřicet

¹²⁰ http://iteplice.cz/stare-teplice_vyhliDKova_mista_v_teplicich.html, vyhledáno 5. 4. 2016.

let později. Celá druhá polovina 17. století tak byla především ve znamení obnovy.¹²¹ Za nejvýznamnější stavební počín 17. století je snad možné označit **loretánskou kapli**, kterou nechal v zahradě při špitálu postavit Jiří Marek Clary-Aldringen v roce 1674. Kaple sloužila i jako rodová hrobka.¹²² V krajině se však s největší pravděpodobností nijak výrazně neuplatňovala. Zahrada zanikla již počátkem 19. století, kaple v letech 1924-30.¹²³

Barokní stavební činnost je pak v Teplicích spojena především s osobou Františka Karla Clary-Aldringena (1700-1751). Po roce 1700 došlo pod vedením teplického stavitele Christiana Laglera k barokizaci **kostela sv. Jana Křtitele**, jehož na starších základech stojící budova vznikla v roce 1585. Na Balzerově vedutě je kostelní věž jednou z nejvýraznějších teplických dominant; z města vyčnívala ještě věž zámecké kaple, dvě věže zámku a překvapivě vysoké věž radnice.

14. Teplice, morový sloup, Matyáš Bernard Braun, 1717

Již od 30. let byly Teplice významným evropským lázeňským městem, což se pochopitelně projevilo i v architektuře: v polovině 18. století stálo uvnitř hradeb dvanáct lázeňských objektů a dalších pět pak mimo vnitřní město. Zmíníme jen nejvýznamnější: Na kraji zámecké zahrady v roce 1732 stavitel Christian Lagler vystavěl **Zahradní a plesový dům**, poměrně elegantní volně stojící budovu se středovým konvexním rizalitem. Současně vyrostl před hradbami – jako ubytování pro lázeňské hosty – **Nový knížecí dům**.

Kompozici zámeckého náměstí dotvořil majestátní **morový sloup**. Jedno z nejpozoruhodnějších děl barokního umění

morových sloupů vzniklo v letech 1718-19 pod vedením Matyáše Bernarda Brauna. Vysoký trojboký obelisk stojí na šestibokém soklu se třemi bazény kašny. Ve spodní části soklu se nacházejí tři sochy světců, v druhé etáži taktéž sochy světců. Na špičce obelisku stojí skupina Nejsvětější Trojice kolem glóbu.¹²⁴

Za Václava Clary-Aldringena (1751-81) se kromě pozdně barokní přestavby zámku neuplatnily další významnější stavební počiny.¹²⁵ Po celé 19. století se však v Teplicích

¹²¹ KUČA 1996-2011, 7/484.

¹²² BUKOVSKÝ 2000, 89.

¹²³ BUKOVSKÝ 2000, 30.

¹²⁴ POČHE 1977-1982.

¹²⁵ KUČA 1996-2011, 7/484.

stavělo vysokým tempem – vždyť severočeské lázeňské město bylo oním „salonem Evropy“.

Do jakého urbanistického celku se barokní stavební počiny v Teplicích skládají? Je něčím specifický – a nakolik se město oproti Teplicím renesančním a Teplicím středověkým proměnilo?

Ve srovnání s jinými epochami nebylo baroko pro Teplice klíčovým obdobím: s gotikou, která založila téměř všechny významné stavby (byť později třeba i mnohokrát přestavované), a 19. stoletím, které se v lázeňské metropoli projevilo mnoha klasicistními i romantickými stavbami, stejně jako výstavbou činžáků a vil, se dá srovnávat jen těžko. Přesto baroko obohatilo teplický urbanismus o důležité dílčí dominanty. Zaprvé do daleka viditelnou Horní krčmou u Nové vsi – a také krásným Braunovým sloupem, který ovládá celé náměstí.

Celý kraj od Horní Krupky po Teplice je pod vším nánosem nevkusy dnešní doby, který obzvláště Teplice poznamenává zvláště bolestně, stále krajem zvláště starobylým. Středověkých kostelů či alespoň památek na ně je tu stále mnoho – a pozorný chodec, procházející tímto krajem, může stále zasléchat tichý hlas, kterým osamělé staleté dominanty promlouvají.

6. Z Nakléřova po solné stezce do Čech

Nakléřovský průsmyk – Telnice – Chlumeck – Chabařovice – Hrbovice – Trmice

Nakléřovský průsmyk byl odedávna nejdůležitějším spojením mezi Saskem a Čechami. Vedla tudy důležitá mezinárodní solná stezka, kterou se z německého Halle do oblasti Čech dovážela sůl a jiné zboží. Cestě se také později říkalo Srbská stezka, anebo, méně často, Chlumecká stezka (Kulmer Stieg). Název pocházel od slovanských (srbských) kmenů, jejichž územím za Krušnými horami stezka procházela. Její trasa se v průběhu staletí proměňovala. Stabilně stezka vedla od Prahy přes Kralupy, Nelahozeves na Doksany a dále na Lovosice, odkud se stezka po levém břehu Labe vinula až do Ústí. Zde se však větvila do několika ramen: do Saska se dalo jít podél Telnického potoka k osadě Krásný Les a dále na Pirnu. Jít se dalo i přes Krupku a dále buď přes Fojtovice na Fürstenau, anebo podél Unčínského potoka a dále k severu podél potoka Müglitz. Další možností pak byla trasa, která podél úpatí Krušných hor vedla z Ústí až po Dubí, odkud podél Bystřice stoupala až na rozvodí Cínovce, odkud pokračovala do Geisingu a dále.¹²⁶

V době baroka byla nejfrekventovanější ta varianta stezky, která – popisováno z opačného směru – do Čech vstupovala Nakléřovským průsmykem. Odtud sklesala prudce dolů do Telnice, aby se ve Varvažově před Chlumcem rozdělila do dvou ramen. První z nich pokračovalo východněji a po cestě do Ústí míjelo Úžín, Všebořice a Bukov. Druhé rameno šlo skrze Přestanov, Maršov a Soběchleby do Teplíc. Právě tyto dvě trasy byly v 18. století coby nejvýznamnější potvrzeny i zbudováním zemských silnic.

V této práci se přidržíme zemské silnice, která z Nakléřova mířila do Chlumce, abychom se z ní v Přestanově odpojili a sledovali boční rameno Srbské stezky, které vedlo přes Chabařovice a Hrbovice do Trmic, kde pouť skončíme; cesta dále pokračovala na Řehlovice a odtud do Lovosic a na Prahu.

Že branou do Čech byl opravdu **Nakléřovský průsmyk**, to dokládá i skutečnost, že právě tudy se do české kotliny mnohokrát ubírala i nejrůznější vojska – a průsmyk s přilehlým okolím se tak stal dějištěm mnoha tragických bitev. Významná bitva se tu odehrála roku 1756, boje následovaly i v letech 1757, 1759 a 1778. Dne 30. 8. 1813 přitáhl nečekaně přes Nakléřov pruský generál Kleist, čímž pomohl spojencům proti Napoleonovi vybojovat důležitou bitvu, známou jako bitva u Chlumce. V ploché krajině pod krušnohorskými hřebeny tehdy našlo smrt na 20 000 vojáků.¹²⁷

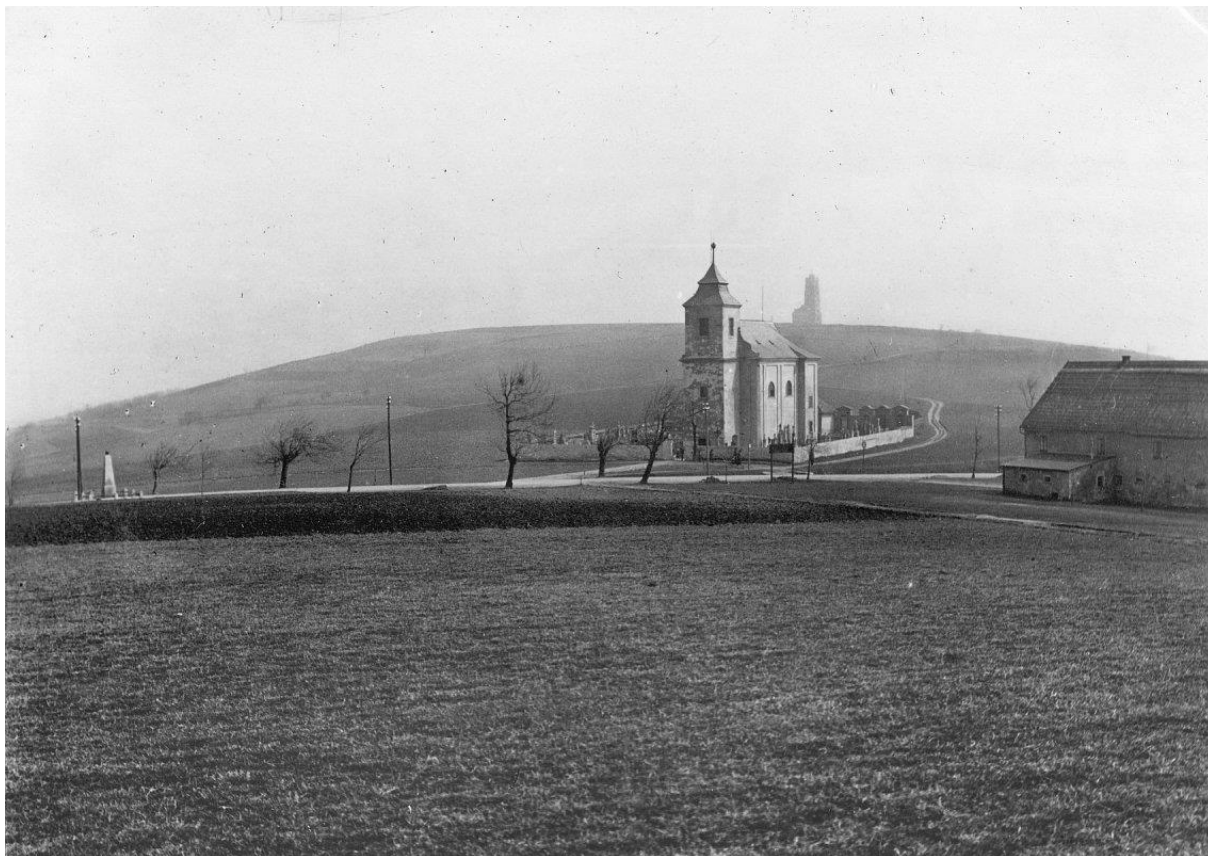
Plochému a větrnému průsmyku působivě dominoval **kostel sv. Josefa**. Ve svahu táhlého návrší u cesty průsmykem byl již ve středověku vystavěn gotický dřevěný kostel, jenž zanikl v roce 1639. Roku 1679 byla na jeho místě postavena barokní novostavba. Předsazená věž v průčelí ovšem vznikla až v roce 1805. Kostel byl postaven na obdélném půdorysu s polokruhovým závěrem a pravoúhlými přístavky po stranách.

---

¹²⁶ KVĚT 2011, 142.

¹²⁷ KUČA 2015, 88.

Kostel, podle fotografií orientovaný klasicky k východu, byl postaven asi tři sta metrů od vesnice směrem k hraně hřebene. Díky této poloze musel být viditelný na kilometry, snad až po Labe. Právě to však také zapříčinilo jeho zánik, neboť v období normalizace, roku 1975, byl jako ideologicky závadná dominanta odstřelen.¹²⁸

15. Nakléřov, kostel sv. Josefa, 1679, pohled směrem na Nakléřovskou výšinu.

Jelikož byla věž kostela přistavěna až po roce 1800, byl nakléřovský kostel svou velikostí – a právě absencí věže – srovnatelný s kaplí sv. Wolfganga nad Krupkou a kaplí Panny Marie na Mědníku. Krušné hory se tak vyznačují opravdovým unikátem – souborem těchto tří staveb, osazených na exponovaném místě ve frontě vrcholků a sedel, která se prudce zvedá ze severočeské hnědouhelné pánve.¹²⁹

Za kostelem sv. Josefa se cesta prudce svažuje do Telnice, v době baroka jen drobné vsi. Z Telnice se zemská silnice ubírá přehledným, lehce zvlněným terénem několik kilometrů rovně, až k někdejšímu zájezdnímu hostinci **Stará pošta**. Dnešní budova pochází z roku

---

¹²⁸ „O zničení kostela se postaral někdejší předseda Okresního národního výboru v Ústí nad Labem Bohumil Zeman, který si usmyslel, že právě na místě kostela bude postaven stejně vysoký pylon se svítící rudou hvězdou jako pomník připomínající příjezd Rudé armády v roce 1945. Památkáři protestovali a snažili se zachránit alespoň věž kostela a udělat z ní rozhlednu - bezúspěšně. Dne 29. 4. 1975 v 11,00 hodin byl kostel slavnostně odstřelen za účasti komunistických funkcionářů, kteří sledovali odstřel z dřevěného pódia postaveného pro tuto příležitost. Na místě odstřeleného kostela byla záhy postavena dřevěná maketa budoucího pomníku. I když vláda projekt pomníku poměrně brzy zarazila, zůstala maketa na místě téměř 10 let, než ji zničila bouře.“ (znicenekostely.cz, vyhledáno 7. 4. 2016).

¹²⁹ Viz str. 29 této práce.

1817, na jejím místě však stávala budova pošty i před tímto rokem; značená je již v mapách I. vojenského mapování.

Pošta stávala v místě, kde se cesta ze Saska dělí do dvou ramen, z nichž první jde na Prahu přes Ústí nad Labem a druhé přes Teplice. Urbanisticky se jedná o velmi působivé místo. Budova stojí přesně v místě krajinného zlomu. Za ní se začíná zdvihát masiv Krušných hor, zatímco výhled na druhou stranu nabízí pohled na plochou, přehlednou zemědělskou krajinu. Není divu, že právě v tomto místě bylo po velké bitvě z roku 1813 vystavěno hned několik pomníků padlým vojákům. V této odlesněné rovině dříve stávalo několik dnes již neexistujících vsí: nejbližší Horní a Dolní Varvažov, dále východněji pak Dělouš, Nedvědice, Podhoří, Roudné a Užín.

Při cestě do Chlumce měl cestovatel po pravé ruce odbočku na vísku Žandov. U polní cesty ze Žandova do Chlumce, kousek severněji od zemské silnice, pak stávala **kaplička sv. Jáchyma**, jež zanikla v 50. let 20. století.

Než poutník cestovatel dorazil do Chlumce, již dávno mohl vidět nejvýznamnější dominantu okolní krajiny. Z roviny na severovýchodním okraji Chlumce výrazně vystupuje

subvulkanické těleso vrchu Horka (313 m. n. m.). Na kopci stával kdysi hrad, jenž zanikl ve 12. či 13. století. Dnes na vrcholu stojí **kaple Nejsvětější Trojice** [16, 17]. Kapli nechal vystavět chlumecký

hrabě Jan 16. *Chlumec, kaple Nejsvětější Trojice, Jean Baptiste Mathey, 1690-91*

František Kolovrat Krakovský jako výraz díků za ochranu před velkým morem z roku 1680. Na základě stylové analýzy lze soudit, že architektem kaple byl Jean Baptiste Mathey.¹³⁰ Trojboká italizující stavba, postavená mezi lety 1690-91, je až sochařsky modelovaná: každá ze tří stran je totožná, zakončená výraznou římsou a trojúhelným štítem. Jedná se o první sakrální stavbu v českých zemích, vybudovanou na symbolickém půdorysu rovnostranného trojúhelníku.¹³¹ Všechny tektonické prvky fasády a lucerna jsou obklopeny pískovcovými deskami. Vnitřní polygonální prostor, zaklenutý kupolí, má

¹³⁰ Jako první stavbu připsal Martin Pavlíček, PAVLÍČEK 2006, 505.

¹³¹ PAVLÍČEK 2006, 505.

díky své převýšenosti až gotizující nádech. Kupole je zvenku korunována lucernou, vyvedenou na trojúhelném půdorysu. Trojiční kaple je ostatně symbolikou čísla tři prodchnutá celá.

V minulosti stála kaple na holém vrchu, v 19. století pak parkově upraveném. Dnes okolo roste bukový les. I přes vzrostlý porost je však zřejmé, že se od kaple nabízely velice působivé výhledy. Ona sama pak byla viditelná na několik kilometrů daleko; podle svědectví jedné pamětnice prý až k Teplicím.¹³² V minulosti totiž kaple zářila do krajiny červeným nátěrem, zatímco tvaroslovné prvky byly vyvedeny bíle; dnešní žlutá omítka v kombinaci s odhalenými pískovcovými podklady není natolik výrazná.

17. Chlumec, kaple Nejsvětější Trojice na Horce, Jean Baptiste Mathey, 1690-91, boční pohled

Skutečnost, že je kaple vystavěna na půdorysu rovnostranného trojúhelníku, z ní činí mnohohledový objekt. Nezdá se však, že by některou z šesti myslitelných os (tři osy k průčelím a tři k nárožím) byla orientována k nějakému konkrétnímu objektu. Jedno z průčelí směřuje k chlumecké návsi, chlumecký kostel sv. Havla však přímo v ose nestojí.

Na vrchol Horky vede dnes již značně poničená **křížová cesta**. Jedná se o jednoduché barokní výklenkové kapličky. Uvnitř se v mělkých nikách dřívě nacházely hliněné reliéfy Meyerova uměleckého ústavu v Mnichově, dnes již bohužel bez výjimky zničené. Křížová cesta vedla k již zmíněnému svatohavelskému kostelu na návsi. Ten byl postaven před rokem 1359, ovšem tehdy jako chrám **sv. Gotharda**. Kostel prošel roku 1590 renesanční přestavbou, která určila jeho

podobu až do roku 1813, kdy byl při bitvě kostel poškozen; dnešní neogotickou podobu získal při obnově ve 40. letech 19. století. Dnes má kostel velmi vysokou, špičatou věž,

¹³² Za sdělení děkuji paní Ryjáčkové.

kteřá je vidět zdaleka; není však zřejmé, jak vysoká byla věž před přestavbou v 19. století a nakolik tedy kostel dominoval okolní krajině.

V době I. Vojenského mapování procházela zemská silnice přímo středem Chlumce a dělila ho tak na dvě poloviny. Severní části dominoval již zmíněný kostel sv. Havla, zatímco jižněji stálo šlechtické sídlo.

V době, kdy se stavěla kaple na Horce, sídlilo panstvo ve **Starém zámku**. Původně stála v Chlumci tvrz, která zanikla ve 13. století. Roku 1592 byla postavena nová renesanční tvrz. Roku 1652 koupili panství Krakovští z Kolovrat, roku 1707 pak přešlo do majetku Libštejnských z Kolovrat. Tou dobou byla tvrz přestavěna na barokní zámek. Ten tvořila velká patrová budova obdélného půdorysu, krytá valbovou střechou a doplněná v severní části o kratší příčné křídlo.¹³³ Přestavěná tvrz však sloužila jen asi do 80. let 18. století, kdy vznikl Nový zámek. Starý zámek byl posléze adaptován na hospodářské stavení. Jeho torzo zaniklo v 50. letech 20. století. Na žádné ze starých fotografií a vedut se však starý zámek nijak výrazně neuplatňuje, do krajiny se tedy patrně nijak významně nezapisoval.

18. Chlumec, Ernst Gustav Doerell, 1875, olejomalba. Zleva Nový zámek, kostel sv. Gotharda, vzadu kaple Nejsvětější Trojice na Horce.

¹³³ ÚLOVEC 2002, 59.

Pozdně barokní zámek, zvaný **Nový zámek**, si nechala roku 1777 postavit hraběnka Marie Anna Libštejnská z Kolovrat, manželka Václava Josefa z Thunu. Vystavěn byl nedaleko východně od starého zámku, na mírném návrší nad rybníkem. Budova byla postavena na půdorysu písmene H, kdy se k hlavní střední části připojovala čtyři menší křídla. Ke středu jižního průčelí byl přistavěn malý rizalit a terasu. Dvoupatrovou stavbu kryla od roku 1836 mansardová střecha. Zanikl bez průzkumu v 50. letech 20. století.¹³⁴ Část hospodářských budov zámeckého areálu se však dochovala dodnes a je součástí výrobního komplexu v chlumecké ulici Ústecká. Zámek byl podle všeho velmi rozsáhlou a navíc poměrně vysokou budovou – na Doerellově veduté i historických pohlednicích je vidět, že jeho korunní římsa byla výše, než korunní římsa kostela; mohutná hmota zámku tak vnášela do krajiny jiné měřítko, než kostel.

Na východ od Chlumce se nacházela soustava rybníků, z nichž největší byl Parkteich, dnes zvaný Zámecký rybník. V jejich okolí vznikl zámecký park. Bohužel se jedná o území v minulém století zničené povrchovou těžbou uhlí a o podobě parku nelze mnoho říci. Chlumec ostatně prošel ve 20. století smutnou proměnou: zanikly nejen oba zámky a velká část okolní krajiny, nýbrž i celé hodnotné městské jádro; chlumeckou náves nyní obklopují panelové domky...

Cestu z Chlumce do Chabařovic vroubila řada křížů a božích muk, na něž je okolní krajina velmi bohatá. Bohužel, všechny zanikly spolu s celým reliéfem krajiny. Do Chabařovic se nyní jde zcela plochou krajinou, z níž jen na jihu vystupuje Střížovický vrch, který se stal přirozenou hranicí těžby uhlí. Jižně od Chabařovic pak bylo v místě někdejších polností zřízeno několik rybníků.

Samotné Chabařovice byly v barokní době relativně velikou obcí, postavenou podle mírně se stáčejí rozlehlé návsi. Na rozdíl od chlumecké návsi, zničené panelovou výstavbou, si ta chlumecká zachovala svůj tehdejší urbanistický rozvrh. Zhruba ve dvou třetinách její délky, v nejširším místě, dodnes stojí **kostel Narození Panny Marie**. Původně gotický chrám je prvně připomínán k roku 1352. Mezi lety 1699-1701 byl však od základů vystavěn znovu. Jeho dnešní podoba je však zásadně ovlivněna přestavbou z 19. století. Trojlodní chrám na obdélném půdorysu s převýšenou střední lodí a půlkruhově zakončeným presbytářem je vidět do daleka především díky své vysoké hranolové věži v západním průčelí. Věž, krytá helmovou přilbicí s lucernou, má fasádu nepřilíš vkusně rozčleněnu do čtyř nejstejnomyrných etáží. Jinak má ovšem chabařovická náves v kostele pěknou dominantu.

Před průčelím kostela se navíc nacházely dvě barokní sochařské památky. **Mariánský sloup** na náměstí před kostelem pochází z roku 1694. Jako dík za ochranu vesnice před morem jej nechal zhotovit hrabě Kolovrat Krakovský. Na hranolovém soklu a vysokém sloupu stojí Assumpta. Sokl byl osazen ještě čtyřmi dalšími sochami, z nichž dochovány jsou jen dvě – sv. Josef a sv. Jáchyma; po roce 1957 zmizela socha sv. Anny s Pannou Marií

---

¹³⁴ ÚLOVEC 2002, 59.

a sv. Jana Křtitele.¹³⁵ **Socha sv. Jana Nepomuckého** před kostelem je pak barokní sochou lidovějšího charakteru.

Jižně od kostela za frontou domů na návsi se nachází hřbitov s **kaplí sv. Michaela**. Jednoduchá obdélná renesanční stavba z roku 1611 do panoramatu města nijak nezasahuje. Uzavřena je trojboce, téměř nečleněné průčelí pak zakončuje volutový štít se segmentem.

V okolí Chabařovic se nacházely přinejmenším čtyři kamenné **smírčí kříže**, které kdysi jistě traktovaly krajinu v mnohem intenzivnějším rytmu. Tyto smírčí kříže vznikaly především ve 14. – 16. století a souvisely s tehdejší soudní praxí, která jako jednu z forem postihu uplatňovala právě vztyčení smírčího kříže na místě zločinu (a k tomu obvykle i finanční odškodnění oběti či její rodině). Kříže bývaly někdy nezdobené, jindy nesly nápis či emblém zbraně, kterou bylo způsobeno neštěstí: meč, dýku, sekeru či luk.¹³⁶

19. Chabařovice, kaple sv. Jana Křtitele s poustevnou, 2. pol. 18. století

Zajímavou památkou je **kaple sv. Jana Křtitele** s přilehlou poustevnou. Její urbanistické umístění na své kráse významně ztratilo ve 20. století. Kaple stála na nízkém kopečku za jihovýchodním koncem intravilánu obce a od silnice k ní vedla krátká alej, na jejímž začátku stával kříž na zděném soklu. Dnes je však kaple nejen zcela zastíněná přilehlou výstavbou, hned za ní navíc stojí krabicovitý sklad jakého výrobního areálu – a za ním se zvedá nově vzniklé návrší odpadu známé Chabařovické skládky.

Kaple samotná je nepřilíš prokomponovaná pozdně barokní kaple, vystavěná v roce 1765 na obdélném půdorysu. V průčelí má balkon (patrně až z doby empírové přestavby v roce

¹³⁵ ADAMCOVÁ 2012, 975.

¹³⁶ KAISER/KAISEROVÁ 1998, 15.

1822) a nad štítem hranolovou zvonici. Uzavřena je půlkruhově. Pár metrů pod kaplí se nachází do svahu zapuštěná **poustevna** z roku 1750. Tvoří ji grotta – údajně místo zázračných uzdravení – a konkávně prohnutá průčelní stěna, zdobená pilastry.¹³⁷

Od kaple se otevírá hezký výhled na pásmo Krušných hor. Jak napovídá Wernerova rytina Chabařovic, od svatojánské kaple byla jistě vidět výrazná hmota tvrzi v Českém Újezdě na severovýchodě. Je velmi pravděpodobné, že odtud mohl cestovatel v době baroka zahlédnout i kapli na Horce, nelze to však již říci s jistotou, neboť výhled zastiňuje vzrostlý porost severozápadního výběžku vrchu Nedvězí. Na západ se pak otevíral výhled na bohosudovskou baziliku i hornickou Krupku. Bohosudovská bazilika, kaple na Horce a chabařovická kaple tak mohly tvořit pomyslný trojúhelník. V tomto smyslu bylo místo zvoleno velmi prozíravě.

Na kopečku, zvaném podle kostela Jánský vršek, se dnes nachází i pomník bitvy Na Běhání (zvané též u Ústí nad Labem), v níž roku 1426 vydobyli husité významné vítězství nad křižáky. Samotné bojiště se však nacházelo asi 800 metrů jihovýchodně odsud, v místě, které zaniklo kvůli povrchové těžbě uhlí. Té ustoupilo i mnoho okolních vesnic: Vyklice, Lochočice, Tuchomyšl, Roudníky a další. Krajina směrem na dnešní Hrbovice je tak zcela pozbyla svůj původní ráz. Samotné Hrbovice už nejsou vesnicí, ale průmyslovou zónou. V 80. letech 18. století však ještě bylo možné narazit najít kruhové **tvrziště**, obehnané vodním příkopem, napájeným zdejším potokem. Neobývaná tvrz, patřící po Bílé Hoře emigrujícím Kölblům z Geisingu byla snesena v 2. polovině 17. století, její zbytky však byly patrné až do 20. století. Na návsi stávala drobná **kaple sv. Kříže** z poloviny 18. století.

Nejvýraznější dominantou okolní krajiny však byl **kostel sv.**

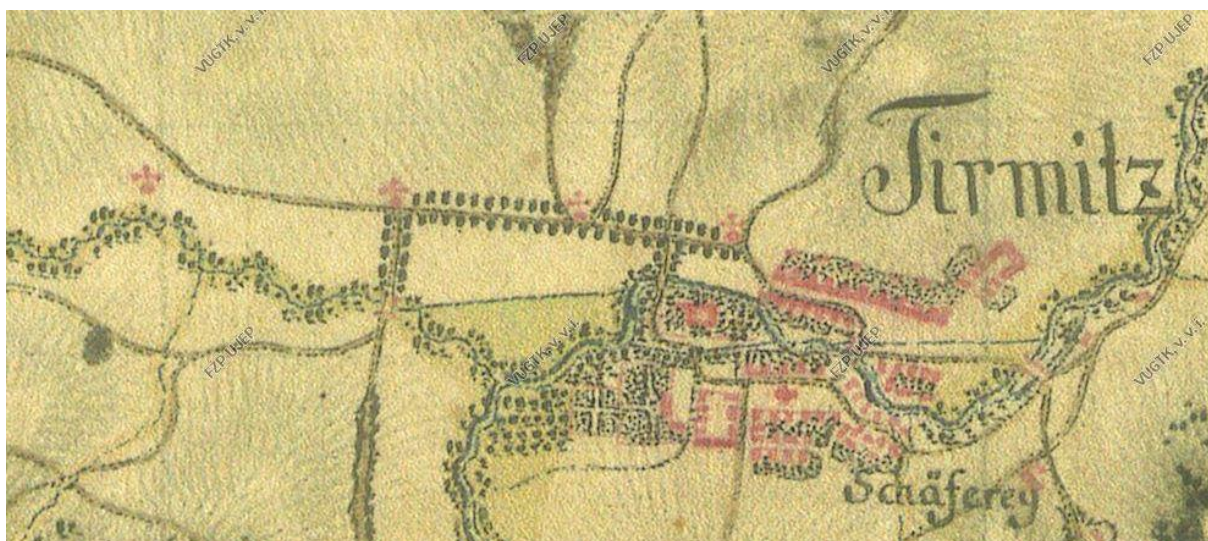
Vavřince, který stál na návsi u úpatí

Střížovického vrchu při levé straně silnice z Předlic na Teplice. Orientovaný kostel byl

¹³⁷ POCHE 1975, 485.

kdysi součástí vesnice Koleč, která ovšem zanikla ještě před počátkem novověku.¹³⁸ Od Hrbovic stál kostel zhruba stejně daleko jako od Českého Újezdu. Presbytář pocházel z konce 15. století, loď s věží nechal v letech 1616 - 1618 postavit Petr Kölbl z Geisingu. Kostel byl jednolodní s trojboce uzavřeným presbytářem a obdélnou sakristií na severní straně. Mohutná hranolovitá věž se zvonovou střechou s lucernou a cibulí byla představena na západní štítové straně. V závěru presbytáře byl na nižší sedlové střeše sanktusník. Kostel byl zbytečně odstřelen kvůli neuskutečněné těžbě v roce 1967.

Z Hrbovic byl jen kousek do Předlic. Dnešní pověstná sociálně vyloučená lokalita, obklopená průmyslovými zónami a prořatá dálnicí na Sasko, bývala dříve drobnou klidnou vsí. Na zbytcích renesančního panského sídla zde byl postaven **barokní zámek**. Původní sídlo majitelům sloužilo až do počátku 18. století. Zchátralou budovu pak Karel Vratislav z Mitrovic nechal přestavět na zámeček. Stavbu z roku 1766 postavil polír Christian Güttler z Nakléřova.¹³⁹ Jednopatrová, trojkřídlá stavba na nepravidelném půdorysu byla postavená kolem dvora. Zámeček kryla mansardová střecha. Ve středu hlavního traktu se ve střeše nacházela polygonální věžička s cibulovou střechou. Východně od zámku se rozkládala malá zahrada s parkem. Bohužel není dostupná žádná obrazová dokumentace, která by nám napověděla, jak se zámek uplatňoval v krajině. Mezi zámek a potokem, křižujícím vesnici, stála barokní **socha sv. Jana Nepomuckého** z roku 1722.

21. Trmice, výřez z mapy I. vojenského mapování. V horní části úsek aleje.

Od Předlic se cesta stáčí jižně k výraznému záhybu, kterou tu činí meandrující řeka Bílina. Kolmo k cestě od Předlic, nedaleko od Trmic, vedla jedna výrazná krajinná osa [21]. Jejím základem byla cesta z Trmic do Tuchomyšle, vedoucí prakticky přesně východo-západně. Cesta to byla v úseku blíže Trmicím nápadně rovná. V pravidelných rozestupech jí vroubily také čtyři výklenkové kaple, sochy či zděná boží muka (I. vojenské mapování používá pro vše tutéž značku). Rozestavěné byly ve zcela pravidelných rozestupech a

¹³⁸ KAISER/KAISEROVÁ 1998, 12.

¹³⁹ ÚLOVEC 2002, 156.

v přímce, kterou držely dokonce i ve chvíli, kdy se cesta na Tuchomyšl odklonila. V úsecích mezi prvními třemi kaplemi cestu lemovala oboustranná alej, která však u třetí kaple zahнула v pravém úhlu na jih k mostku přes potok, který se zanedlouho z levé strany vléval do Bíliny. Na této krajinné ose je pozoruhodné především to, že směřovala odnikud nikam: ani na jejím východním, ani na jejím západním konci nestojí vůbec žádný objekt. Dokonce i samotná cesta mezi Tuchomyšlí a Trmicemi v tomto úseku vede ne zcela logicky, neboť nespojuje obě obce přímo, ale jde o něco severněji a k samotným obcím se pak připojí jižními odbočkami. S největší pravděpodobností bylo toto vedení trasy zdůvodnitelné terénem, kolem potoka snad mohla být půda často rozmoklá, potok se mohl z koryta často vylévat a vynutil si tak vedení cesty severněji. Nelze to však zjistit: potok již neexistuje, neexistují ani kaple či boží muka – a ani Tuchomyšl. Odtěženou krajinu, kde dříve stávala Tuchomyšl, Vyklice a Otovice, dnes nahradilo jezero Milada...

Alej s drobnými sakrálními památkami měla snad co do činění se skutečností, že trmický kostel **Narození Panny Marie [22]** byl v období baroka poutním místem. Zprávy o tom, že soška Panny Marie z bočního oltáře v trmickém kostele je milostná, se rozšířily po roce 1731. Brzy sem začala mířit početná procesí a roku 1742 byla soška přenesena na hlavní oltář. Význam poutního místa však zůstal vždy jen lokální.¹⁴⁰ Kostel sám je barokní novostavbou z přelomu 17. a 18. století (UPČ), přičemž další zdroje tvrdí, že první zmínka o kostele v Trmicích pochází již z roku 1646.¹⁴¹ To se ovšem nevyklučuje s údajem, že je kostel barokní novostavbou. Na konci 19. století prošel svatostánek rozsáhlou novogotickou přestavbou. Dnes je to jednolodní obdélná stavba s trojboce uzavřeným presbytářem a s hranolovou věží, představenou průčelím. Fotografie z roku 1898, tedy z doby ještě před přestavbou, ukazuje stavbu značně odlišnou.

22. Trmice, kostel Narození Panny Marie, fotografie před přestavbou na koni 19. století

Stavba ve své původní podobě nemá paralelu v žádné sakrální stavbě v území zkoumaném touto prací, a to ani hmotově, ani tvaroslovně. Jedná se o velmi strohou blokovou stavbu na obdélném půdorysu, krytou valbovou střechou. Průčelí je velmi jemnými lisenovými rámci do třech os. V každé ze tří stejně širokých os je v první etáži naznačena šambrána jednoduchého okna s půlkruhovým záklenkem. Okna jsou však slepá. V hlavním průčelí jsou tak jediné dva otvory: jednoduché obdélné dveře a malé okénko nad záklenkem. Nad průčelím ční strohá, zapuštěná hranolová věž s nízkou jehlancovou střechou. Umístěna však není ve středu, nýbrž nad jedním okrajem. Její šíře činí o něco málo více než je jedno ze tří polí, do nichž je rozdělena fasáda. Řešení, neobvyklé umístěním věže i absencí otvorů v hlavním průčelí, by snad bylo vysvětlitelné, musel-li by se stavitel vyrovnávat se starší stavbou; tomu však dostupné informace nenasvědčují.

¹⁴⁰ MACEK 2007, 252.

¹⁴¹ <http://www.kosteltrmice.cz/index.php?lang=cz&p=clanky/historie>, vyhledáno 10. 4. 2016.

Před kostelem stojí na vysokém hranolovém soklu barokní **socha sv. Josefa** z poloviny 18. století. Další trmickou sochařskou památkou z doby baroka je **socha sv. Jana Nepomuckého** při presbytáři evangelického kostela, pocházející z téže doby.

Dnešní Trmice disponují jedním z neslavných českých unikátů: přímo naproti hlavnímu průčelí kostela prochází městem dálnice, vnesená na pilířích něco málo nad terén. Neobvyklá kompozice od města odděluje i novogotický Nový zámek, vedle nějž dříve stával barokní **panský dvůr** s okrasnými zahradami, náležejícími ke Starému zámku.

Starý zámek, původně **Horní tvrz**, je další z nenávratně zničených trmických památek. Zámek stával severozápadně od náměstí, nyní mezi kostelem a továrním komínem. Poprvé byla tvrz zmiňována k roku 1416, šlo o jednopatrový čtyřkřídlý celek s hrázděnými štíty. Tvrz byla obklopena vodním příkopem a zpřístupněna po padacím mostě. Po polovině 17. století byla tvrz upravena na zámek, který byl Václavem Desideriem Nosticem roku 1692 barokně přestavěn na letní sídlo. Objekt tvořila velká čtyřkřídlá budova s vnitřním nádvořím a pátým křídlem v západním průčelí. Bylo využito zdíva čtyřkřídlé tvrže a do nádvoří vestavěn arkádový ochoz. Celek sjednotily mansardové střechy. Jako sídlo sloužil zámek až do 19. století, kdy byl postaven nový zámek. V letech 1964-65 byla stavba, stojící nevyužívaná v dezolátním stavu, bez průzkumu zbořena.¹⁴² Je tedy velmi těžké zhodnotit urbanistickou kompozici zámku v krajině; umístění v blízkosti vodní plochy náhonu i Bíliny patrně skýtalo pěkné příležitosti pro zajímavé zahradní kompozice, avšak v krajině se zámek s největší pravděpodobností příliš intenzivně neuplatňoval – byl jednak poměrně nízko položen a nejednalo se o nijak rozměrnou stavbu.

Zanikla i stará **radnice**, která dříve stávala za kostelem na náměstí. Radnice pocházela z roku 1680 a byla to raně barokní, obdélná patrová budova s dvěma nízkými trojúhelnými štíty a dvojitým štítem s proláklými bočními křídly v průčelí. Zastřešena byla dvěma souběžnými sedlovými střechami. Zbořena byla po roce 1960.

V 17. století by poutník mohl v Trmicích zahlédnout ještě **Dolní tvrz**, dnes již dávno zaniklou. Tvrz vznikla nejpozději v druhé polovině 14. století. Stávala severovýchodně od kostela na poloostrově mezi ramenem řeky Bíliny a dnes již zaniklým náhonem. Jednalo se o komplex několika budov, jejíž střední část tvořila mohutná věžovitá budova s vysokou valbovou střechou. Stála uprostřed opevněného komplexu s vodním příkopem. Rezidenční funkci ztratila v roce 1662 a od té doby chátrala. Během 18. století zmizela beze stopy.¹⁴³

Kraj mezi Nakléřovským průsmykem a tokem řeky Bíliny baroko významně obohatilo. Nejexkluzivnější realizací je bezpochyby mimořádně krásná kaple Nejsvětější Trojice na Horce. Pokud bychom měli v krajině mezi Mostem a Ústím hledat onu údajně typicky barokní „kapličku na kopečku“, bylo by jím jednoznačně toto Matheyho mistrovské dílo. K tomu, aby chlumecká kaple bezvýhradně potvrzovala ideální typus barokní krajinné

---

¹⁴² ÚLOVEC 2002, 199.

¹⁴³ ÚLOVEC 2002, 198.

dominanty, však chybí ono pověstné zavazování do krajiny pomocí kompozičních os – ať už v podobě alejí, cest, anebo pohledů, komponovaných na protějšek v podobě šlechtického sídla, kostela či sochařského díla. Kaple Nejsvětější Trojice bývala zdaleka viditelnou korunou sopečnou činností půvabně vytvarované Horky, ale žádnou konkrétní kompoziční osu jí nelze přiřknout.

Výraznou krajinnou dominantou byl zajisté i nakléřovský kostel sv. Josefa, jež musel z hradby Krušných hor svítit na desítky kilometrů daleko. Ani u něj bychom však nenalezli žádné konkrétní osy, jenž by ho zavazovaly do okolní krajiny. Ostatně v celém území se nenacházejí ani žádné jiné výrazné krajinné osy, s výjimkou „záhadné“ osy mezi Trmicemi a Tuchomyšlí: nenalezneme tu prakticky žádné aleje, žádné nápadně přímé cesty, žádné komponované průhledy či osovou komunikaci mezi chrámy, zámky či sochami. Výjimkou jsou realizace zahradní v těsné blízkosti šlechtických sídel v Chlumci a Trmicích, dodnes bohužel nedochované. Podle starých map se však krajinná kompozice v obou případech uzavírala pouze do hranic zahrady.

V krajině okolo Chlumce a Chabařovic se jistě uplatňovaly i další památky: kaplička sv. Jana Křtitele na vršku za Chabařovicemi, kostel sv. Vavřince na úpatí střížovického vrchu, ale i středověká tvrz na západní straně téhož kopce, a všechny kostelní věže v jednotlivých obcích. Pohlednice jednoznačně dokládají, že krajinnou dominantou byl i nový chlumecký zámek, do okolní přírody navíc pěkně zakomponovaný zahradně upraveným okolím.

Co se týče urbanistického rozvrhu „duchovních“ a „mocenských“ uzlů krajiny, jako jsou kostely a panská sídla, ten byl v baroku již dán. Kromě kaplí nad Chlumcem a nad Chabařovicemi se nestaví žádná významnější stavba, jejíž poloha by nebyla určena již v předchozích staletích: novostavby kostelů v Chabařovicích i Trmicích se staví na místě starších staveb, zámky vznikají přestavbami tvrzí (Trmice, Předlice), anebo jsou alespoň umístěny v jejich těsné blízkosti a využívají jich jako hospodářského zázemí (Chlumecko). Specificky barokním příspěvkem jsou tak jen sloupy a statue, které do krajiny vstupují mnohem hustěji, než dříve.

7. Z Litvínova na Jezeří

Horní Litvínov – Chudeřín – Hamr – Janov – Horní Jiřetín – Černice – Jezeří

Třetí stezku vymezilo úpatí Krušných hor od okolí současného Klášterce nad Ohří přes Jirkov až po Dubí. My ji budeme sledovat v úseku mezi Černicemi, respektive nad nimi se tyčícím Jezeřím, po Horní Litvínov. V období baroka sice tato stezka dávno ztratila na významu, jež měla v dobách starších.¹⁴⁴ Spojuje však sídla dvou nejvýznamnějších šlechtických rodů v kraji: lobkovické Jezeří a Horní Litvínov, jenž získal význam především za Jana Josefa z Valdštejna.

Město Litvínov náleželo do duchcovské dominia, které od roku 1618 až do zániku feudálního zřízení drželi Valdštejnové. Rozkládá se v mírném svahu, na místě, kde se rovina hnědouhelné pánve začíná zvedat a stoupat k prvním vrcholům krušnohorských hřebenů. Barokní cestovatel mohl být v Litvínově udiven neobvyklým urbanistickým rozvrhem města, rozkládajícího se na březích složité soustavy mlýnských náhonů a několika rybníků, napájených dvěma zdejšími potoky.

23. Litvínov, kostel Archanděla Michaela, Jean Baptiste Mathey, 1685-1694

Přelom ve vývoji Litvínova je rok 1715, kdy Jan Josef hrabě z Valdštejna založil slavnou manufakturu, jednu z vůbec prvních na našem území. Do té doby byl Litvínov nevýznamnou vsí. Již na konci 17. století, ještě za života Jana Bedřicha hraběte z Valdštejna, zde však – překvapivě, snad jako předzvěst pozdějších plánů – vyrůstá

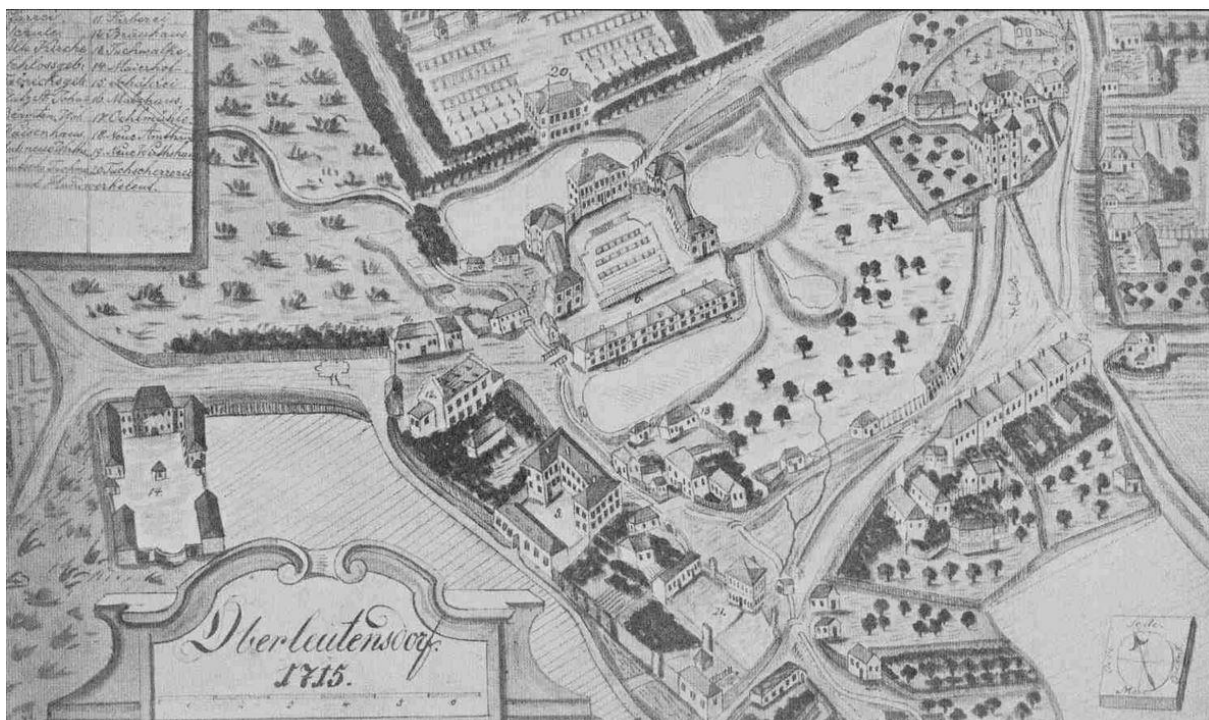
---

¹⁴⁴ KVĚT 2011, 190.

monumentální **chrám archanděla Michaela [23]**.¹⁴⁵ Novostavba kostela vzniká mezi lety 1685 a 94. Za jeho architektonickým řešením stojí slavný architekt v arcibiskupových službách, Jean Baptiste Mathey.¹⁴⁶ Kostel stojí na vyvýšené planince v mírně stoupajícím svahu, který tvoří jakýsi pozvolněji se zvyšující nástup před prudkým terénním skokem prvního krušnohorského hřebene. Na východní straně svah postupně klesá k zářezu Divokého potoka. Kostel je zhruba severo-jižně orientovaný, díky čemuž se od něj musel v minulosti otevírat působivý pohled na klesající a posléze rovinatou krajinu hnědouhelné pánve.

Jednolodní kostel s obdélným, polygonálně zakončeným presbytářem je výrazný především svým monumentálním dvouvěžovým průčelím. Rafinovaně prokomponovanému průčelí předstupuje střední rizalit, zakončený segmentovým štítem. Za tímto štítem se nacházela otevřená pochozí terasa, dnes zastřešená, odkud se vcházelo do krovu kostela, a na konci terasy mezi věžemi ukončoval střechu trojúhelný štít. Nezvyklé řešení se dá zařadit k Matheyho specifikům, které mimo něj již nikdo nepoužívá. Arcibiskupský architekt však pochozí terasu realizoval hned několikrát: na Toskánském paláci, v Litvínově i v nedalekém Horním Jiřetíně.¹⁴⁷

Rovinatá krajina jižně od města, kterou mohl barokní poutník z pochozí terasy obdivovat, však zanikla: zničen byl Dolní Litvínov, Lipětín, Růžodol a Záluží. Vsi byly vzájemně volně propojené, nicméně intravilán Dolního a Horního Litvínova byl v baroku oddělen.¹⁴⁸

24. Horní Litvínov, veduta, 1715. Vidět lze zleva starý poplužní dvůr, nový zámek, manufakturu, chrám Archanděla Michaela a ruinu starého kostela za ním.

¹⁴⁵ Karel Kuča vyslovuje domněnku, že se jednalo o kostel poutní, neboť jinak je nepoměr mezi velikostí kostela a nevýznamností vsi jen těžko vysvětlitelný (KUČA 1996-2011, 3/583). Poutní funkci kostela ovšem nenasvědčují žádné další skutečnosti a tezi chybí i opora v pramenech.

¹⁴⁶ BIEGEL 2015, 167.

¹⁴⁷ PRIKNEROVÁ 2013, 44.

¹⁴⁸ KUČA 1996-2011, 3/583.

Jedna z vedut, které Litvínov zachycují k roku 1715 [24], zachycuje další zajímavou stavbu: jen několik desítek metrů severozápadně od kostela archanděla Michaela patrně stával **starší kostel**. Veduta ho zpodobňuje již jako ruinu. Tvořila ho velká obdélná loď, v daném roce zachovaná ještě po římsu. Východní část kostela však již byla zcela zbořená. Kostel byl evidentně orientován východo-západně, což je – co se týče působivosti umístění a nabízejícího se rozhledu – znatelně méně výhodná pozice, než kterou zvolila barokní novostavba.

Do roku 1728 – tedy za pouhých 13 let – se z Litvínova stalo mnohem větší město, jehož osou byla **manufaktura na výrobu sukna** [25], svou hmotovou kompozicí analogická barokním zámčkům. Manufaktura zcela zastínila nedaleký hraběcí zámek a v 18. století dominovala celému městu. Areál se rozkládal doslova na ostrově mezi soustavou čtyř rybníků a potokem. Centrální část se podobou blížila zámeckému sídlu s dominantním středním objektem a bočními křídly, ukončenými pavilonovými objekty. Za ní, na opačném břehu jednoho z rybníčků, stál další komplex výstavních provozních budov, seskupený do složité, osově symetrické struktury. Je zřejmé, že v uspořádání budov jednotlivých provozů technické záležitosti zcela podléhaly výtvarným, a to včetně takových detailů, jakým je až „zahradnické“ rozmístění sušáků na zde vyráběné sukno.¹⁴⁹ Tvůrcem ojedinělého areálu, zdemolovaného v 70. letech 20. století kvůli stavbě panelového sídliště, byl s největší pravděpodobností František Maxmilián Kaňka.

25. Litvínov, valdštejnská manufaktura, 1728

¹⁴⁹ MACEK 2015a, 335.

Jaký význam měla manufaktura pro svého stavebníka, Jana Josefa z Valdštejna, dokazuje i reprezentativní soubor rytin, který podrobně dokumentuje nejen architektonický a urbanistický rozvrh celého areálu, ale i jednotlivé výrobní procesy. Dodnes dochované tisky zhotovil podle předloh V. V. Reinera J. J. Dietzler v roce 1728. Na jednom z listů můžeme podrobně sledovat i urbanistickou koncepci celého areálu, která – byla-li opravdu zrealizována tak, jak jí rytina zachycuje – taktéž představuje mimořádně invenční počin. Střední osa, podle níž je celý areál sestaven, směřuje severo-severo-západně – přímo k vrcholku nejvyššího kopce, jenž se nad Litvínovem zdvíhá. Bezejmenný vrch je dosahuje výšky asi 500 metrů nad mořem. Orientaci tímto směrem podtrhují ještě čtyři dvouřadé aleje; po každém z okrajů areálu ubíhá dvojice alejí stejným směrem. K nim se rovnoběžně přidávají ještě dvě jednoduché řady stromů, které začínají u zadní budovy manufaktury a dělí pozemek areálu zhruba ve třetinách. Nad věrohodností vyobrazení však lze mít otazníky: ani mapy I. vojenského mapování, ani přesnější mapy II. vojenského mapování totiž celý rozsáhlý a pro svou osovou symetričností krajinně výrazný komplex nezobrazují. Je možné, že vysoce estetizovaný komplex se mohl brzy ukázat provozně nepraktickým a došlo tak k narušení celé koncepce. Stejně tak je však možné, že autor rytiny podává zkresleně idealizovaný obraz celého komplexu; pro tuto variantu by svědčila i skutečnost, že na zachycení zcela chybí jeden z rybníků, který by dokonalou symetričností narušoval, a v roce 1728 přitom ještě prokazatelně existoval, neboť jej zachycují dva jiné listy téže grafické série. Další z listů, výrazně méně idealizující, však zato dokazuje existenci zmíněných alejí.

Oproti rozlehlejší manufaktuře je Valdštejnův **litvínovský zámek** vyloženě drobný. Tvoří ho střídavě barokní budova kolem čtvercového dvora. Barokní novostavba, která vznikla po roce 1715 na místě starší stavby, byla částečně dokončena nejpozději k roku 1728, podstatné rozšíření ji ovšem potkalo v desetiletí následujícím. Původní zámek tvořila východní polovina dnešního zámku, západní křídla byla dostavěna během 30. let 18. století.¹⁵⁰ Autora původní budovy neznáme (do úvahy přichází O. Broggio či G. D. Canevalle), úpravy z třicátých let vedl s největší pravděpodobností František Maxmilián Kaňka, oblíbený architekt hraběte Jana Josefa. Není možné říci, že by šlechtické sídlo spojovaly s manufakturou či zámek nějaké kompoziční osy, což je jistě ovlivněno i staršími základy stavby.

Rytina z roku 1728 zachycuje na západ od zámku ještě poplužní dvůr, velikostí se zámek srovnatelný. Nevšedním detailem je exedra v jedné z jeho ohradních zdí. Juxtapozice těchto tří celků – manufaktury, poplužního dvora a zámku – zajímavě nasvědčuje, že objektem reprezentace v období baroka nebyly jen zámky a nákladné sakrální objekty, ale i objekty s mnohem prozaičtějším využitím. Hranice mezi těmito objekty zdaleka nevedla tak ostře, jak dnes občas předpokládáme.

Cesta z Litvínova do dalšího z významných center valdštejnského panství, Horního Jiřetína, se vine po úpatí krušnohorských svahů. Prochází třemi menšími osadami: Chudeřínem, Hamrem a Janovem. Zatímco kromě drobných sakrálních památek, jako jsou

---

¹⁵⁰ KUČA 1996-2011, 3/583.

kříže u cest či výklenková kaple v Chudeříně, se v prvních dvou vsích nenachází žádná výraznější barokní urbanistická realizace, v Janově stojí zajímavý **zámek s areálem hospodářského dvora** [26].

26. Janov, zámek s areálem hospodářského dvora, letecký pohled. Nahoře dva vstupní objekty, navazuje úsek ozdobně tvarované zdi.

Dnes značně zdevastovaný areál, ležící v prostoru zahrádkové osady a odborného učiliště, zatím prakticky nebyl do literatury uveden, proto mu můžeme věnovat větší pozornost. Osově souměrná sestava se rozkládá kolem přibližně obdélného dvora. Zámek sám stojí v čele areálu a tvoří ho ústřední patrový objekt o třech osách, krytý novější jehlancovou střechou. Na něj navazují dvě přízemní čtyřosá křídla, krytá sedlovou střechou. Na kraji stojí dva dvojosé pavilony s mansardovou střechou, vystavěné na čtvercovém půdorysu. Po stranách dvora stojí hospodářská stavení, patrně mladšího data. Původní hmotovou sestavu dnes již patrně nelze zrekonstruovat, nové poznatky by snad mohl přinést jen důkladný stavebně-historický průzkum, který dosud nebyl proveden. Jednoznačně lze barokní stavební fázi připsat ještě dva malé vstupní objekty s mansardovou střechou a několik úseků obvodových zdí. První z úseků zdí ze západu přiléhá k jednomu ze vstupních objektů a její zaoblený odsazený roh napovídá, že by snad mohla být pozůstatkem původní koncepce areálu. Pozoruhodnější je však druhý zachovaný úsek zdi: ta přiléhá ze západu k bočnímu pavilonu ústředního objektu a dnes je zachovaná jen v torzálním stavu. Přesto jsou stále rozeznatelné zajímavé tvaroslovné detaily. Stěna je členěna lisenovými rámci, které utvářejí vpadlá pole. Z nich pak vystupuje další pole, které má ve spodní části konkávně vykrojené rohy. V horní části pak přechází do oválného okna. To přečnává přes horní okraj zdi a vrchní římsa je jím nadzdvihována. Spodní třetina oválného otvoru je však zazděna. Esteticky působivé, nápadné řešení má hned několik předobrazů. Podobné řešení, kdy oválné otvory nadzdvihávají horní okraj zdi, se nachází u ohradní zdi villy Aldobrandini. Ještě bližší – a to jak geograficky, tak řešením – inspirační zdroj představuje zeď u vídeňského paláce Trautson. A konečně – velmi podobné řešení nalezneme i u opěrné zdi v duchcovské

Dnes značně zdevastovaný areál, ležící v prostoru zahrádkové osady a odborného učiliště, zatím prakticky nebyl do literatury uveden, proto mu můžeme věnovat větší pozornost. Osově souměrná sestava se rozkládá kolem přibližně obdélného dvora. Zámek sám stojí v čele areálu a tvoří ho ústřední patrový objekt o třech osách, krytý novější jehlancovou střechou. Na něj navazují dvě přízemní čtyřosá křídla, krytá sedlovou střechou. Na kraji stojí dva dvojosé pavilony s mansardovou střechou, vystavěné na čtvercovém půdorysu. Po stranách dvora stojí hospodářská stavení,

Knížecí zahradě, postavené ve 30. letech 18. století. Oválné otvory jsou zde sice na rozdíl od Janova plně zazděné, to však může být i novější záležitost.

27. Janov, zámek, ohradní zeď

Podle webové prezentace obce byl zámek stavěn od roku 1678 na popud Viléma Václava Františka Michny z Vacínova.¹⁵¹ Podle původních plánů ho však měla obklopovat nikdy nerealizovaná rozsáhlá obora. Z důvodu úmrtí majitele však nikdy nebyl dostavěn. Anna Barbora Michnová, později Kolovratová-Krakovská, prodala v roce 1826 svou část Janova městu Most. Není jasné, do jaké míry byl zámek tou dobou dokončen. Dnešní podoba je však jistě pozdější, než je udáváný rok 1678. Typicky rozdrobená pavilonová soustava ukazuje na dílo Františka Maxmiliána Kaňky, případně jím velmi úzce ovlivněné. Pro Kaňku mluví i tvarosloví zámku – jednak typické pilastry odsazené od nároží, a za druhé plošné, nízko vystupující řešení jednotlivých prvků. Je velmi pravděpodobné, že dnešní podoba zámku (respektive toho, co dnes z barokní areálu zbývá) pochází z 10. či 20. let 18. století, kdy Kaňka působil v sousedním Litvínově. Jelikož od poloviny 20. let vlastní panství Janov město Most, které zámek s největší pravděpodobností využívá jako správní budovu a hospodářský areál, musí realizace stavby spadat do předchozího údobí. S Kaňkou lze zámek spojit i kvůli jasné souvislosti torza obvodní zdi areálu s opěrnou zdí v Knížecí zahradě v Duchcově, kde Kaňka coby duchcovský architekt působil.¹⁵²

Celý komplex byl možná pohledově orientován na hluboký zářez, který v prvních krušnohorských svazích vytvořil potok Loupnice; nelze to však přesně určit

¹⁵¹

http://www.mulitvinov.cz/VismoOnline>ActionScripts/File.ashx?id_org=8604&id_dokumenty=448867, vyhledáno 4. 4. 2016.

¹⁵² Myšlenku připsání janovského areálu Kaňkovi vyslovil Petr Macek.

kvůli zástavbě panelových domů, které zastiňují výhled. Areál je navíc komponován téměř přesně podél severo-jihní osy – a dá se předpokládat, že orientace podle světových stran, respektive s tím souvisejícího osvětlení zámeckých pokojů, hrála nejspíše mnohem důležitější roli, než orientace v krajině.

28. Janov, zámek, František Maxmilián Kaňka (?), pohled z jihu na hlavní průčelí

Janov se vyznačuje i nevšedním bohatstvím sochařských památek. První z nich je **socha Madonny**, stojící na vysokém soklu na dvoře zámku. Madonna byla vytesána v roce 1696 a stála původně u Nového Šenku v Hamru, a o to na sloupu; na dvůr záměcku byla přemístěna až roku 1761. Během 19. století byla ze sloupu snesena a dále stála pouze na soklu. Dnes je na původním místě pouze sokl, socha je uskladněna v depozitáři.

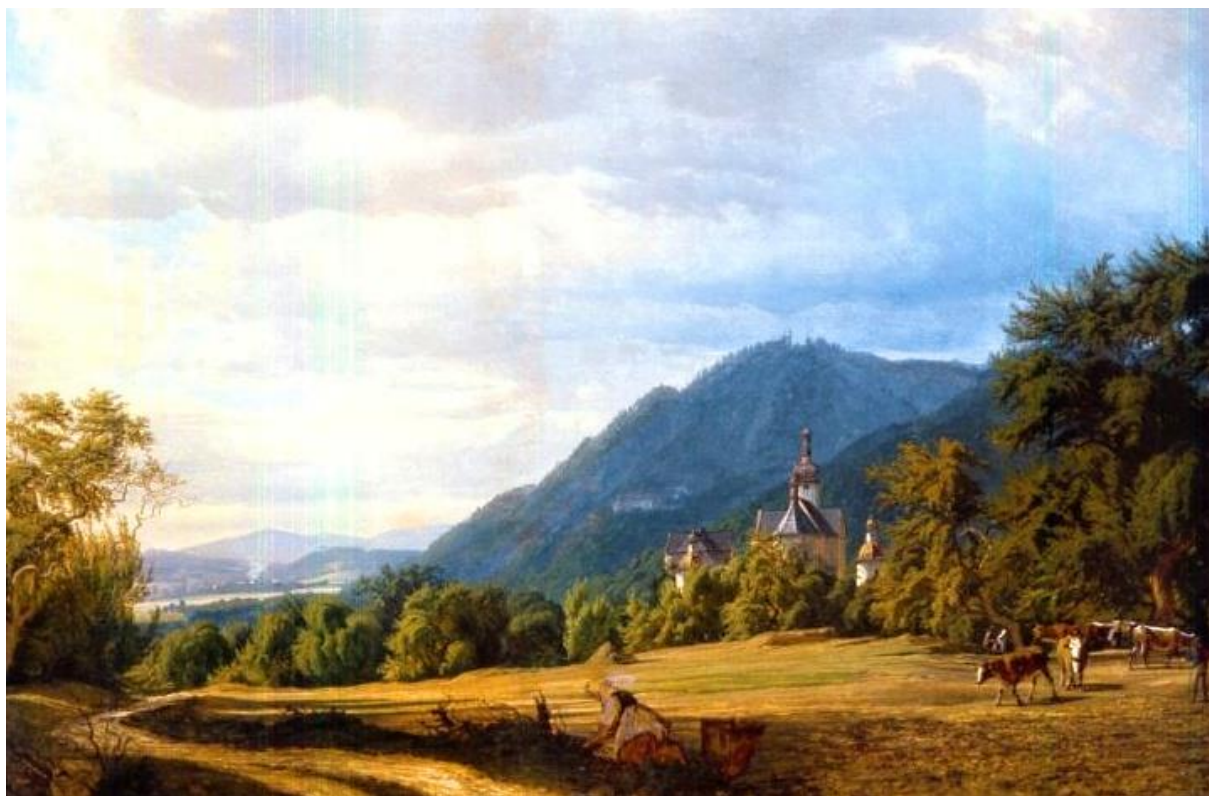
Poutavě je umístěna **socha sv. Jana Nepomuckého**: stojí mezi dvěma vzrostlými stromy nad starou příjezdovou cestou k zámku. Podle nápisu jí nechal zhotovit Michna z Vacínova spolu se svou manželkou; k roku 1735 pak byla socha renovována.

Ikonograficky originální je pak sousoší **Ukřižování**, resp. **Nejsvětější Trojice** z 2. poloviny 18. století (patrně 1780). Spojuje totiž motiv Kalvárie s Nejsvětější Trojicí. Pozdně barokní stavba na monumentálním soklu s reliéfy Pekla (Očistce?) a sv. Josefa. Sousoší stojí na bývalém konci obce, u rozcestí cesty na Horní Jiřetín. Údajně bylo postaveno na památku návštěvy císaře Josefa II. jedním z hrdých občanů.

Mapa I. vojenského mapování však zachycuje ještě další, dodnes nedochované drobné památky. V mapě jsou vyznačené červeným křížkem, který mohl označovat jak jednoduchá zděná boží muka, tak výstavné statue i drobné výklenkové kaple. V malém

Janově bylo takových děl hned pět. Co mohlo stát za takovým množstvím uměleckých památek v nijak významné, drobné vsi? Nemohla v tom hrát roli jistá soutěživost Janovských s nedalekým Horním Jiřetínem, na sochařské památky také mimořádně bohatým?

Nedlouhá cesta mezi Janov a Horním Jiřetínem vedla mírně svažitou krajinou posledních pastvin, luk a polí, která se ještě vtěsnila pod zvedající se pásmo hor. Byla to cesta s půvabnou pointou, neboť do Jiřetína se vcházelo zpoza zdejšího úctyhodně velikého kostela, jehož silueta – či alespoň nad stromy vyčnívající věž – snad mohla cestovatele poutat po většinu cesty z Janova.

29. Carl Gustav Croll, pohled na Horní Jiřetín, v pozadí Jezeří, 1841

I Jiřetín byl výjimečný počtem svých do kamene vytesaných světců. Na kraji vesnice, ještě za kostelem, mohl barokní chodec potkat kamenná **boží muka**. Nedaleko stávala první světecká socha. Nevíme však, koho představovala – a dodneška zbyl jen sokl. Na náves před kostelem pak dohlíží krásná **socha sv. Jana Nepomuckého** z roku 1737, vytesaná snad rukou J. A. Dietze. Obzvláště hodnotný je pak její reliéfní sokl. O něco níže po proudu potoka, který tvoří osu Horního Jiřetína, který dříve propojoval i se zaniklou osadou Čtrnáct dvorců a Dolním Jiřetínem, stojí **socha sv. Vavřince**. Vavřinec stojí na výrazném trojstupňovém soklu a pochází z roku 1747.¹⁵³

Ještě o něco níže, tam, kde se silnice od Teplic křížila se silnicí Most – Hora svaté Kateřiny, stával sloup **se sochou Panny Marie s Ježíškem**. Podle nápisu nechala sloup roku 1700

---

¹⁵³ ADAMCOVÁ 2012, 754.

zhotovit ta část obce, která spadala pod valdštejnské panství, a to jako poděkování za ochranu před morem roku 1680. Dříve se u ní konávaly shromáždění za účelem vyjádření vděčnosti, tato tradice však během 19. století upadla. Sloup stával na místě, kde teplické silnice se silnicí Most – Hora sv. Kateřiny. Roku 1930 byl sražen nákladním automobilem a později přemístěn „na místo u potoka.“ Zanikl patrně po II. světové válce.¹⁵⁴

Posledním sousoším, které v Horním Jiřetíně stálo, byla nedávno navrácená **Kalvárie** před domem č.p. 71. Jedná se o krásné pozdně barokní dílo z roku 1785, bohatě zdobené plastikami andílků. Na počátku 80. let bylo v předstihu před plánovanou a díky Bohu neuskutečněnou likvidací Horního Jiřetína přesunuto do Českých Zlatníků, odkud se na své původní místo do Horního Jiřetína vrátilo teprve nedávno.

V Horním Jiřetíně, před pekařským domkem, stávala ještě **boží muka**. Sloup s kapličkou a reliéfy pocházel z roku 1585, jak bylo patrné z vročení, a patrně se vztahoval k protestantské tradici. Zanikla nejspíše po druhé světové válce.

Dodnes naopak byla uchráněna i dvě sochařská díla z Dolního Jiřetína. První z nich, výpravné **sousoší sv. Jiří [30]**, stálo v Dolním Jiřetíně od roku 1691, jak sděluje nápisová deska hrdých dolnojiřetínským měšťanů, kteří jej nechali zhotovit. Svatý Jiří, jedoucí na koni, je umístěn na nákladném čtyřstěnném soklu. V roce 1767 byla socha doplněna o balustrádu se čtyřmi soškami světců (Florián, Prokop, Václav, Vojtěch). Ty však byly během svého umístění v Litvínově, kam se na dvacet let přestěhovaly, natolik poškozeny, že již nešly zachránit. Druhým sousoším byla dvojsocha **sv. Jana Nepomuckého a sv. Antonína**, stojících na volutovém podstavci. Dílo z roku 1739 dnes stojí u kostela v Českých Zlatnících; hornojiřetínská však usilují o její vrácení.

Aby si čtenář udělal o bohatství drobných památek v Horním a Dolním Jiřetíně udělal dostatečnou představu, je třeba dodat ještě skutečnost, že se zde nacházelo ještě alespoň pět křížů dřevěných či smírčích. Taková koncentrace soch, sloupů, křížů a božích muk nemá ve zkoumaném území obdoby. Je přitom zřejmé, že sochy vznikaly postupně a nebyly vytvořeny na popud jednoho nadšeného (či o oslnivou reprezentaci usilujícího) šlechtice, nýbrž mnoha různých objednavatelů.

30. Horní Jiřetín, socha sv. Jiří, 1691, dříve Dolní Jiřetín

¹⁵⁴ ADAMCOVÁ 2012, 756.

Vraťme se ale zpět na místo, kudy jsme do městečka vstupovali – tedy k jiřetínskému kostelu. Anebo ještě kousek za něj: pohled na jiřetínský kostel z cesty od Janova totiž v roce 1841 maloval lobkovický malíř a autor nesčetných severočeských vedut, Carl Robert Croll [29]. Jeho obraz zachycuje podhorskou krajinu, v níž nalevo prosvítá lesklá hladina Komořanského jezera. Právě ono v minulosti určovalo podobu této části Mostecké pánve. Jezero mělo kdysi dosahovat téměř neuvěřitelné velikosti 57 km².¹⁵⁵ Od středověku však bylo postupně vysušováno, aby později v 19. století zaniklo docela. I. vojenské mapování jej zachycuje již jako shluk mokřadů a drobnějších jezer. Vpravo se pak tyčí zalesněné svahy Krušných hor, z nichž vystupuje výrazná silueta zámku Jezeří. V popředí pak z pásu stromů vystupuje vysoká loď kostela a cibulí krytá věž.

31. Horní Jiřetín, kostel Nanebevzetí Panny Marie, Jean Baptiste Mathey, 1694-1700

Crollův obraz nám dává dvě důležité informace. Zaprvé výmluvně ukazuje pohledovou osu, která propojovala zámek Jezeří s jiřetínským kostelem. Obě stavby vystupují z okolního terénu jako jednoznačné dominanty. Průčelí kostela bylo obráceno zhruba

směrem, kde na svahu stojí zámek. Vzhledem k tomu, že obě budovy mají středověké základy, nedá se zde sice mluvit o specifickém barokním impaktu či o kompoziční ose coby projevu barokního slohového názoru – přesto je to skutečnost pro utváření krajiny velmi důležitá.

Za druhé Croll zachycuje na svém obraze něco, co mělo zaniknout již rok po dokončení obrazu: tři štíhlé, vysoké kaple, které kostel ze zadní strany obklopují. Kaple byly fragmenty patrně nikdy nedostavěného ambitu. **Kostel Nanebevzetí Panny Marie [31]** v Horním Jiřetíně byl totiž kostelem poutním.

Dějiny areálu, spojené s úctou k sošce madony s dítětem, začínají někdy v 15. století. Zdejší pouti začaly být populární zejména v 80. letech 17. století, podle všeho v reakci na morovou ránu z let 1679–80, která se této části severočeského podhůří vyhnula. Jan Bedřich z Valdštejna proto v 80. letech inicioval zásadní proměnu areálu do jeho dnešní podoby. Svěřil ji do rukou svému dvornímu architektovi Matheyovi. Stavba, u které je

¹⁵⁵ SCHLESINGER 1871, 26.

architekt doložen jménem v účtech,¹⁵⁶ probíhala mezi lety 1694–1700, takže architekt ani stavebník se jejího dokončení nedočkali.

Kostel stojí na mírném návrší východně nad potokem. Před hlavním průčelím se nachází terasa, ke které vede schodiště. Jeho protáhlá loď je opticky ještě protažena velice dlouhým presbytářem. Transept křížuje hlavní loď v polovině její délky. Střední pole trojosého průčelí převyšuje hranolová věž, krytá cibulí. Nad bočními poli průčelí se nachází jedna jiřetínská specialita – dvě vyhlídkové pochozí terasy, obdoba teras litvínovského kostela. Teprve za terasami se pak nachází mohutné voluty, které dotvářejí kompozici štítu kostela.¹⁵⁷

Architektura kostela došla v posledních letech nového zhodnocení a oceněna byla vysoce.¹⁵⁸ Jeho netradiční řešení s velmi protaženým presbytářem bylo nově pochopeno jako originální záměrná koncepce. Mathey zde mohl v rozvržení hmot pracovat s gotickými inspiracemi a zároveň vycházet vstříc funkčnímu uspořádání, souvisejícímu s poutní úlohou kostela: v presbytáři se totiž nachází samostatný vstup, kudy se poutníci mohli dostat do bezprostřední blízkosti uctívané sošky. Na odvrácené straně oltáře byl navíc na lepence namalován další, iluzivní oltář; věřící se tak mohli shromažďovat a uctívat sošku i zpoza oltáře.¹⁵⁹ Rostislav Švácha pak přesvědčivě doložil, že motiv půdorysu, kdy loď a velmi dlouhý půdorys odděluje transept, hrál v rámci monumentální stavby také strukturální roli a měl svůj důležitý symbolický význam (půdorysný motiv kříže).¹⁶⁰ Rafinovanými strukturálními gotismy pak mohou být i štítové ukončení křídel transeptu nebo nápadně disproporční řešení pilastrů kolem závěru, které tvoří aluzi na gotické opěráky.¹⁶¹

O nedochovaném **ambitu** toho víme podstatně méně. Plány na výstavbu ambitu vznikly kolem roku 1730, se samotnou stavbou se však začalo až v roce 1750, kdy se konečně podařilo shromáždit dostatečné prostředky. Brzy se však ukázalo, že shromážděná částka nestačila. Jiřetínští navíc kolem poloviny století investovali i do budovy fary. Stavba se tak vlekla a patrně ještě v roce 1802 nebyl ambit, stojící v hrubé stavbě, zaklenut (respektive jeho severní část). I to patrně přispělo k rozhodnutí ambit i s kaplemi strhnout. Podnět k odstranění staveb pocházel z roku 1838, několik let však trvalo, než bylo skutečně realizováno.

V poslední době byly publikovány nové skutečnosti¹⁶², které umožňují plánovanou podobu ambitu alespoň zhruba rekonstruovat. Obdélný ambit se sedmi kaplemi obklopoval kostel a navazoval po boční straně na hlavní průčelí. Pravé (jižní) křídlo ambitu bylo přitom

---

¹⁵⁶ Údaj publikoval již Johann Joseph MORPER: *Der Prager Architekt Jean Baptiste Mathey*, Mnichov 1927, 92–93.

¹⁵⁷ Tato koncepce později stala velmi oblíbenou, varírovanou a napodobovanou. Srv PRIKNEROVÁ 2013.

¹⁵⁸ Viz Jakub BACHTÍK: Barokní kostel Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně a architekt Jean Baptiste Mathey: zpráva z konference na horké půdě, *Zprávy památkové péče LXXIV* 2014, 520–522. Většina příspěvků byla publikována jako součást čísla *Czech and Slovak Journal of Humanities* 2/2014.

¹⁵⁹ PRIKNEROVÁ 2013, 35.

¹⁶⁰ ŠVÁCHA 2014, 105–115.

¹⁶¹ Na tyto motivy upozornila Pavla Priknerová – PRIKNEROVÁ 2013.

¹⁶² Srovnej BACHTÍK/HORÁČEK 2015.

součástí budovy fary, která se v přízemí směrem ke kostelu otevírala pěti poli křížové chodby, zaklenutými křížovou klenbou. Tyto úseky byly ovšem později zazděny a proto se dodnes dochovaly v budově fary. Prostřední z pěti polí tvořila kaple, která snad jako jediná z polí došla i omítnutí a dokončení; ostatní jsou zachovány v režném zdivu. Sedm kaplí ambitu má zhruba čtvercový půdorys a vyskytují se ve dvou typech – čtyři menší tvoří víceméně samostatné celky připojené jednou stranou k nárožím, tři větší jsou pak umístěné přímo doprostřed jednotlivých křídel křížové chodby.¹⁶³

Bachtík s Horáčkem upozorňují na souvislost s poutním areálem v jen deset kilometrů vzdálených Mariánských Radčicích. Je zajímavé, že na tak malém prostoru měly vzniknout hned dvě velkoryse pojaté „mariánské pevnosti“. Ještě zvláštnější je ale skutečnost, že šlo o areály, jejichž řešení vycházelo z totožných architektonických konceptů, v případě ústřední stavby kostela navíc i dosti neobvyklých. Pozoruhodné je to zejména z toho důvodu, že oba areály měly jiného stavebníka. Vzhledem k velmi pozdnímu vzniku jiřetínských ambitů se navíc v Jiřetíně jen těžko mohlo jednat o dílo téhož autora, jako v Radčicích, tedy Giulia Broggia. Jako architekta tak Bachtík s Horáčkem navrhuji některého z broggiovských epigonů, Jakuba Schwarze či Petra Antonína Versu.¹⁶⁴

Jiřetínský kostel respektoval orientaci předchozího gotického kostela, a proto celý areál dodržoval východozápadní osu. Stejně jako další mariánská poutní místa této části severočeského kraje, Bohosudov a Mariánské Radčice, jiřetínský areál se do okolní krajiny nezavazoval komponováním krajinných os, ať už v podobě alejí, křížových cest či symbolických spojnic se subdominantami v podobě kaplí či soch. Všechny tři poutní místa naopak spojuje ono pro české prostředí typické pojetí poutních míst jako pevností, charakterizované zvýrazněnými kaplemi v nárožích¹⁶⁵ a navenek málo členěnou fasádou – typus ustavený již Svatou horou u Příbrami. Toto řešení se tak zde uplatňuje nejen na jezuitském Bohosudově, ale i v místech spravovaných odlišnými správci.

Z vyhlídkových teras jiřetínského kostela, kam vede nezvykle pohodlné schodiště, se otevíral výhled především západním směrem, na Komořanské jezero a zámek nad ním. Na jihovýchodě se snad dal zahlédnout dolnojiřetínský **kostel sv. Mikuláše**. Kostel stával uprostřed obdélné návsi, na místě původního gotického kostela. Vybudován byl podle plánů Ottavia Broggia roku 1724. Stavba to byla jednodušší, s pětibokým presbytářem a hranolovou věží nad západním průčelím. Kvůli špatnému stavu byl kostel stržen v roce 1897 a nahrazen novogotickou stavbou. Ta poté zanikla spolu s obcí kvůli těžbě uhlí – a dnes se na jeho místě leskne hladina nádrže Propadlina. O něco dál na jih se snad dala rozeznat silueta Hněvína a Mosteckých vrchů.

Mezi Horním Jiřetínem a Jezeřím leží ves Černice, nad níž se zdvihá Černický vrch. Na něm byl patrně v druhé polovině 13. století vybudován hrad Alberk, zvaný též Neznámý hrad či Hausberk. Hrad se nacházel na ostrožně, která vybíhá na jižní straně Černického vrchu, zhruba ve výšce 380 m.n.m. – zanikl však již v polovině 14. století. V době baroka byl

¹⁶³ BACHTÍK/HORÁČEK 2015, 118.

¹⁶⁴ BACHTÍK/HORÁČEK 2015, 123.

¹⁶⁵ V oválném Bohosudově pochopitelně nároží nejsou, přesto má ambit nádech opevňovacího charakteru.

nejspíše ještě patrný středový bergfrit. Krajina v této části Krušných hor byla ostatně hrady „osázena“ překvapivě hustě. Vznikly zde hrady hned tři, a to vždy jen pár stovek metrů od sebe: od východu je to nejprve Alberk, poté Eisenberg, dnešní zámek Jezeří, a nakonec hrad **Starý Žeberk**, který se – poněkud matoucně – nachází pod vrcholem 707 metrů vysokého vrchu Jezeří.

32. Jezeří, zámek, pohled směrem na důl ČSA

Zámek **Eisenberg/Jezeří** [32, 33] původně založili páni z Rvenic (tedy nedalekých Ervěnic) v letech 1363-5. Středověká tvrz byla roku 1549 přestavěna v renesanční zámek, a to rodinou Hochhauserů z Hochhausu. Z této přestavby patrně pochází velká půlkruhová bašta a část přilehlého jižního zámeckého křídla. V roce 1623 se zámek dostává do držení bílinské větve rodu Lobkoviců. Zámek však roku 1646 vyhořel, aby byl o půl století později, v roce 1696, opět postaven, a to Ferdinandem Vilémem z Lobkovicem, příslušníkem novosedelsko-jezeřské větve rodiny.¹⁶⁶ Vznikla dvoupatrová budova, která se čtyřmi kolmo připojenými křídly, zakončenými věžemi s oblými nárožními, vytváří půdorysný tvar písmene "H". Před hlavním průčelím, které směřuje na západ, je nehluboký čestný dvůr. Jméno architekta však bohužel zůstává neznámé. Roku 1713 zámek opět vyhořel, aby byl do roku 1722 nově upraven. Od toho roku sloužilo Jezeří jako mimořádně oblíbený lovecký zámek roudnických Lobkoviců. Sochy Atlantů, nesoucí balkón nad hlavním vstupem, jsou dílem J. A. Dietze, který na Jezeří vedl

---

¹⁶⁶ KOUKAL 2005, 9.

významnou sochařskou dílnu.¹⁶⁷ Ze západní i východní strany zámek obklopují vyhlídkové terasy.

Na začátku 18. století vznikla v kopci nad zámek originálně řešená terasovitá barokní zahrada s květinovými partery, loubím i bazény s vodotrysky. Zahrada výrazně přetvářela okolní krajinu, především směrem jihozápadním; na konci i mnoho desítek metrů dlouhých zahradních os se nacházely nejrůznější objekty, dnes zachované již jen jako relikty zdíva. V roce 1752 byla přistavěna oranžerie a zahrada byla dále rozšiřována. V roce 1838 byl pod zámek založen pozoruhodný přírodně-krajinářský park, jenž zanikl ve 20. století kvůli těžbě uhlí.¹⁶⁸

Urbanistické řešení zámku je třeba zhodnotit ze dvou úhlů – v krajině a v detailu. Jezeří je nesmírně působivou dominantou; ve své vyvýšené poloze – dříve nad jezerem, dnes nad měsíční krajinou povrchového dolu Československé armády – působí vskutku královským dojmem. Odvážné umístění v prudkém kopci však představuje i jistou kompoziční nevýhodu. Zatímco v krajině se zámek uplatňuje především východním průčelím, které směřuje do otevřené krajiny, přístupová cesta k zámku vede od západu, kde se vine po úbočí kopce.

Hlavní průčelí tak směřuje právě k západu, čímž se však míjí s oním širokým rozhledem – a v krajině se uplatňuje jen pro pohled z protějšího svahu.

33. Jezeří, pohled na hlavní průčelí zámku od Hraběcí kaple

Poloha zámku taktéž neumožnila vytvořit před hlavním portálem žádnou velkolepou nástupní osu.

Na zmíněném protějším svahu, odkud se otevírá nejpříhodnější výhled na hlavní jezeřské průčelí, nechali Lobkovicové postavit svou rodinnou hrobku. **Kaple Neposkvrněného početí Panny Marie**, zvaná též **Hraběcí kaple**, se stavěla od roku 1753 podle plánů italského architekta Andriase Altomonta. Stavba, obklopená dříve krajinným parkem,

¹⁶⁷ ADAMCOVÁ 2007, 157.

¹⁶⁸ ROUBÍKOVÁ 2014, 86.

ovšem patrně nikdy nebyla dokončena. Dnes stojí jen obvodové zdivo. Stavbu tvoří mohutná kruhová ústřední loď, jež měla být zaklenuta kupolí. K ní z jedné strany přiléhá obdélný portikus, plánovaný jako sloupový, a z druhé strany obdélná sakristie. Ústředním inspiračním zdrojem kaple je evidentně římský Pantheon, který je tu velmi přesně citován.¹⁶⁹ Poblíž se nachází další dnes ohrožená sakrální památka: **výklenková kaple**, stojící v lesním terénu nad Hraběcí kaplí. Jedná se o menší zděnou stavbu na obdélném půdorysu s trojbokým závěrem, zasazenou do svahu.

Krajina, jíž jsme právě prošli, je krajinou, do níž baroko vstoupilo s nebyvalou razancí – a převrstvilo všechny éry předchozí. Zatímco na zbylých dvou trasách jsme se setkávali s kostely či sídly, které si i v době baroka uchovaly svůj středověký vzhled, mezi Litvínovem a Jezeřím nenalezneme žádnou památku, kterou by baroko samo neuchopilo a výtvarně zcela neproměnilo. Nejvýraznější krajinné dominanty se zde stávaly bez rozdílu jak ze staveb staršího založení, jež krajinu opanovávaly již dříve (Jezeří, kostely v Dolním a Horním Jiřetíně), tak z novostaveb na nově vybraném místě (kostel a manufaktura v Litvínově).

Ač zde nacházíme mimořádné množství barokních stavebních podniků, vznikajících navíc nedlouho po sobě v období poslední čtvrtiny 17. století a první třetiny století následujícího, překvapivě mezi nimi nenacházíme žádné vzájemné kompoziční vazby. Všechny barokní areály (litvínovská manufaktura, tamější šlechtické sídlo, zámek a dvůr v Janově, poutní místo v Horním Jiřetíně a zámek a zámecké zahrady v Jezeří) jsou jakési do sebe uzavřené jednotky. Ve větší či menší míře sice dominují okolní krajině, některé z nich jí i určitým způsobem organizují, ale nejsou osově provazovány ani navzájem, ani s žádnými „subdominantami“ okolní krajiny. Nejvýrazněji s okolní krajinou pracují litvínovská manufaktura a jezeřský komplex, ale i zde se to omezuje na uzavřený areál výrobního areálu, respektive zahrad.

Nápadné je zdejší bohatství sochařských památek, které nemá v jiných oblastech zkoumané části Podkrušnohoří žádnou obdobu. V oblasti Janova a Jiřetína mohl poutník bez nadsázky pokleknout co pár kroků. Podle dostupných informací se však takový sochařský rozmach nedá spojit s žádným konkrétním objednavatelem – ať už by jím byl šlechtic, řeholní řád či farnost – nebo s jednou sochařskou dílnou. Dá se tedy jen spekulovat. Hrála v tom snad roli řevnivost mezi jednotlivými obcemi, které se množstvím památek doslova předháněly? Nebo to snad bylo cosi ze zdejší krajiny, co k umístování soch tolik inspirovalo?

---

¹⁶⁹ BACHTÍK/BIEGEL/MACEK 2015, 526.

8. Závěr: Barokní krajina a mariánská země?

„Tak to je, ty, ty blažené sousedstvo, ty jsi zkrátka ona krásná krajina, kterou božský ženich již tehdy v duchu přehlédl. Ty jsi onen vyvolený mariánský ráj. Ty jsi onen malý mariánský Nový svět, který Marie ve svém rozkošném kraji od východní, polední, večerní a půlnoční strany mateřskými paprsky milosti tak nádherně osvětluje a ozařuje.“ (Maurus Junger)

V závěru zbývá nad prozkoumanou látkou zodpovědět otázky, jež jsou jádrem této práce. Jak vypadala krajina ve zkoumaném území na konci barokní éry? Jaké urbanistické principy se zde uplatňovaly? Nakolik se shodují s principy barokního urbanismu, jak je formulovali autoři citovaní v kapitole o dosavadním zkoumání barokní krajiny? Čím se baroko ve svém přístupu ke krajině lišilo od období předcházejících, tedy středověku a renesance, a období 19. století?¹⁷⁰

Nejlepší zřejmě bude začít odpovědí na otázku, jaký obraz krajiny pod Krušnými horami před námi na konci zkoumání vyvstává. O jakém „sousedstvu“ mluvil Maurus Junger, když jej velebil slovy, že „...nejkrásněji [Tě] vyzdobila Marie, neboť se do tvé země natolik zamilovala, že si ji vyvolila za své sídlo radosti, a abys bylo vpravdě vzorové, obveseluje tě čistou mateřskou rosou milosti a nad to z tebe vytváří dokonalý mariánský ráj“?

Je to krajina – snad až na vyšší horské polohy – lidmi plně přetvořená, zabydlená a protkaná hustou sítí silnic, cest a pěšin. Právě průchodnost je jedním z nenápadných parametrů, jenž je však klíčový nejen z hlediska užívání krajiny, ale i pro utváření emocionálního vztahu k ní. Barokní chodec narážel na velmi málo bariér – neexistovaly mamutí dopravní stavby, neexistovaly uzavřené plochy rozlehlých výrobních či obchodních areálů, zastavěn a oplocen byl ve srovnání s dneškem jen zlomek území. Méně bylo i lesů – úrodná nížina uhelné pánve byla prakticky celá vykácena. Pohybovat se krajinou tak bylo mnohem snazší, než dnes. Krajina byla mnohem scelenější – a přehlednější. To ostatně i proto, že výšková hladina zástavby jen zcela výjimečně přesahovala jedno či dvě patra.

V této přehledné krajině dominovaly věže kostelů, občas vížky radnic či panských sídel. Na kopcích a vrších jsou místy k zahlédnutí torza středověkých hradů, většinou v 17. a 18. staletí chátrajících. Města byla bez výjimky ještě sevřena středověkými hradbami, byť některá z nich se v průběhu 18. století rozšiřují i za jejich hranice.¹⁷¹

Do takto uspořádané krajiny pak bylo vloženo několik exkluzivních architektonicko-urbanistických celků. Těmi nejvýznamnějšími byly poutní místa v Mariánských Radčicích

¹⁷⁰ Reflektovat otisk, které v krajině zanechalo 20. století, je bohužel nad možnosti této diplomové práce. Bezpochyby by si však zasloužil samostatné zpracování.

¹⁷¹ Například v Teplicích bylo těsně pod hradbami vystavěno několik lázeňských domů.

směrem. „Liturgické“ hledisko hrálo v umístění staveb důležitější roli, než hledisko krajinně-kompoziční.

Co se týče poutních cest, nemáme bohužel příliš mnoho archivních zpráv o jejich trasách; zachovalo se sice mnoho dobových statistik, odkud a v jakém počtu poutníci přicházeli, nikoli však zprávy o tom, kudy chodili.¹⁷⁴ Trasy poutníků však můžeme odhadovat – dá se předpokládat, že z blízkých vesnic volili poutníci obvyklé cesty, kudy se v krajině pohybovali i za „nesvátečných“ okolností; trasy se dají odhadnout i podle nezvykle vysokého počtu památek, které vroubily některé z cest (například cesta z Teplic přes Trnovany do Bohosudova). Teprve v 90. letech minulého století zanikla výstavná poutní cesta mezi radčickým kostelem Panny Marie Bolestné a klášterem v Oseku, jenž poutní místo provozoval. V úseku mezi dnes zaniklou vsí Libkovice a Mariánskými Radčicemi jí traktovalo sedm krásných výklenkových kaplí, symbolizujících sedm bolestí Panny Marie. Dodneška se pak na původním místě zachovalo ještě deset z původního souboru dvanácti výklenkových kaplí, které provázely cestu z Mostu do kláštera magdalenitek v Zahražanech, kam procesí chodila za milostnou mariánskou soškou. O dalších podobných počinech ve zkoumaném území nemáme další zprávy; křížové cesty – nikoli však už spojené s cílem poutí – byly zřízeny ještě u cesty z Chlumce ke kapli na Horce a kratičká křížová cesta vede na vyhlídku Kalvárie nad Bohosudovem.

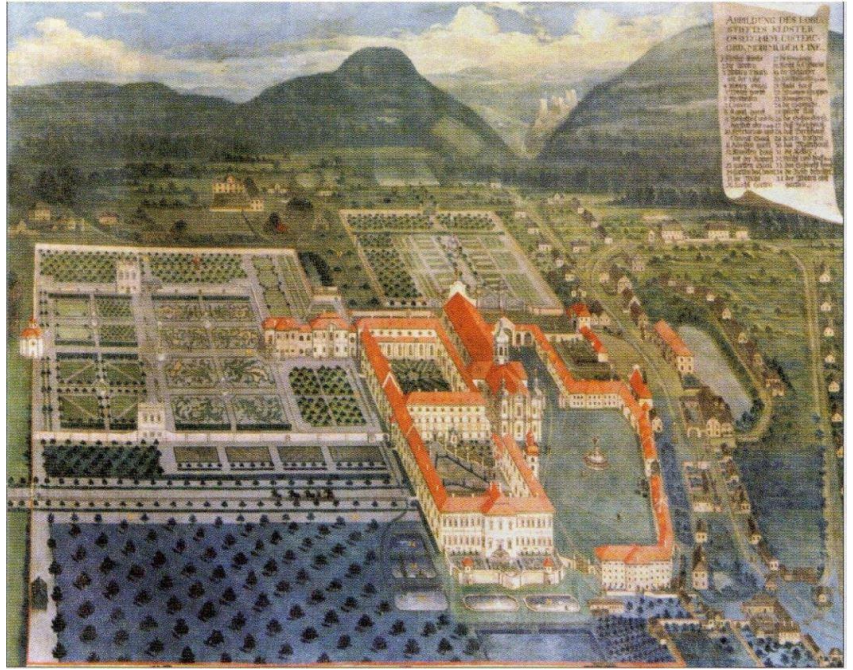
Zbývající čtyři nejvýznačnější architektonicko-urbanistické celky podkrušnohorské krajiny – osecký klášter, zámky v Duchcově a na Jezeří, litvínovská manufaktura – se od poutních areálů liší svým rozsahem. Zatímco „oázy“ poutních míst měří jen několik desítek metrů (stovku v případě Bohosudova a sedmdesát v případě Jiřetína), zmíněné komplexy se rozkládají na prostoru mnohem větším a integrují mimo jiné i rozsáhlé zahrady. Kompozice zahrad a nejrůznějších do areálu náležejících staveb pak pochopitelně počítá i s nejrůznějšími, mnohdy velmi působivými kompozičními osami. Zhruba tři sta metrů od zahradního průčelí duchcovského zámku stával přímo v ose známý zámecký špitál, zbytečně zbořený kvůli plánované těžbě uhlí. Osecké klášterní zahrady patří k nejpůsobivějším počínům svého druhu v Čechách; zvláště Opatská zahrada se svými vodními prvky a kaskádami představuje jedinečné dílo. Její ústřední osa sice končí altánem a do krajiny nepokračuje, ale v jejím směru se nabízí překrásný pohled do volné krajiny. Při jižní zdi Konventní zahrady pak byla vysázena východo-západně orientovaná dvouřadá alej, jež se posléze rozplynula v navazujícím lese. Zahrady, patřící k zámku Jezeří, musely být s největší pravděpodobností podobně efektní kompozicí, vybíhající do okolních kopců; bohužel o její konkrétní podobě mnoho nevíme. Duchcov, Osek i Jezeří bezpochyby tvoří promyšleně prokomponované celky – ovšem jen v rámci svých hranic; není zpráv ani památek po tom, že by se jejich autoři cíleně snažili do kompozice zavázat i okolní krajinu či stavby, nenáležející přímo do daného komplexu. V tom se lehce liší valdštejnská manufaktura v Litvínově, která – budeme-li důvěřovat dobové rytině – svou hlavní osou směřovala k vrchu nad ní se zdvíhajícimu, přičemž tuto osu podtrhovalo i několik řad alejí. Hraje v tom snad nějakou roli skutečnost, že zatímco

---

¹⁷⁴ Vycházím z nepublikovaného ústního sdělení Víta Honyse.

jsou Duchcov, Osek i Jezeří stavbami v baroku sice významně přetvořenými, ale založenými již mnoho staletí předtím, architekt Kaňka se v Litvínově na žádnou starší stavbu ohlížet nemusel?

Vedle impozantních komplexů však krajinu baroka významně utvářely i památky mnohem drobnějšího měřítka. V Sartoriově „mariánské zemi“ se jich nacházelo opravdu

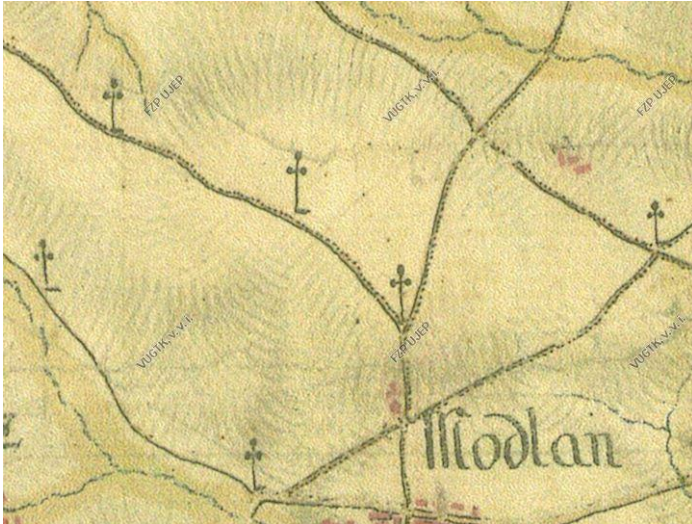

35. Osek, veduta klášterního areálu, 1738

mimořádné množství. Situaci nejlépe vykreslí, budeme-li citovat informace z publikace *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v Ústeckém kraji*. Rozsáhlá publikace zkoumala sice jen sloupy a pilíře, nikoli tedy jednoduché sochy, boží muka a další drobné památky, a zahrnula území celého Ústeckého kraje, tedy mnohem větší než námi zkoumanou plochu – pro vykreslení situace v námi zkoumané krajině jsou to přesto velmi cenné: „V Ústeckém kraji se památek, o kterých se podařilo zjistit nějaké informace, nalézá celkem 301. Tento počet převyšuje dosud na památky tohoto druhu nejbohatší kraje více než třikrát. Přitom z archivních dokladů prostudovaných v rámci příprav publikace je zřejmé, že těchto památek se na předmětném území nalézalo ještě v nedávné minulosti mnohem více.“¹⁷⁵ O tom, že koncentrace památek byla v daném území mimořádná, svědčí i mapy I. vojenského mapování. Porovnávala jsem mapové listy podkrušnohorských oblastí s dalšími oblastmi, jenž by mohly být co do bohatství srovnatelné – Novodvorská a Žehušicko, Jindřichohradecko, okolí Lysé nad Labem – a hustota soch, drobných zděných památek a křížů je na Teplicku a Ústecku opravdu nepřehlédnutelně vyšší.

Krajina byla podivuhodně bohatá především na dřevěné kříže, jenž snad mohly být mnohdy osazené i plechovým reliéfem Krista. Na několika stovkách metrů v okolí vsi Modlany jich napočítáme šest [36]; tvoří přímo „les křížů“. Jaké asi bylo procházet krajinou a vidět v polích před sebou dva, tři několikametrové kříže? Těchto památek

¹⁷⁵ ADAMCOVÁ 2012, 26. V rámci Ústeckého kraje jsou na sloupy a pilíře bohaté především jiné okresy, než okres Ústecký, Teplický a Mostecký – nejvíce sloupů a pilířů se nachází v okrese chomutovském, následují Louny, Litoměřice, Děčín, Teplice, Most a až na posledním místě Ústí nad Labem. Tento statistický rozdíl je však způsoben velikostí jednotlivých okresů, kdy tři posledně jmenované jsou také tři okresy zdaleka nejmenší (například okres Louny je takřka třikrát větší, než okres Ústí nad Labem). Most, Ústí nad Labem a Teplice navíc patří mezi okresy nejvíce poznamenané transfery památek. Co se týče relevance srovnávání počtu památek mezi kraji, lze jej označit za relevantní, neboť Ústecký kraj je velikostí zcela průměrný.

36. Les křížů v okolí Modlan, výřez z mapy I. vojenského mapování

z netrvanlivého materiálu však zanikla drtivá většina. Je tedy těžké o nich cokoli říci: jak přesně vypadaly, jak byly veliké? Jedná se o fenomén barokní doby, nebo jimi byla krajina poseta již v dobách předchozích? Proč jej jich tolik právě v této krajině? Kdo a při jakých příležitostech je umisťoval?

Soch, sloupů a pilířů se nám přeci jen dochovalo znatelně více – a více o nich i víme. Neobvykle vysoký počet sochařských památek v této krajině je snad možné zdůvodnit faktem, že

zde byl dobře dostupný kvalitní sochařský kámen. Nebylo ho nutné transportovat ze vzdálených míst, což mělo významný dopad na nákladnost zhotovení sochařského díla; pro celé Čechy platí, že v oblastech, kde převažuje žula či není dostupný pískovec, je děl mnohem méně. Patrně i díky tomu jsou v severních Čechách mezi donátory v nebyvalé míře zastoupeni lidé ze selského či měšťanského stavu, kteří si jinak podobné investice nemohli snadno dovolit.¹⁷⁶ Více sochařských památek se též vždy – možná paradoxně – nachází v místech, která bylo třeba rekatolizovat, nikoli v místech tradičně katolických.¹⁷⁷

A kde, případně podle jakého programu, byla sochařská díla do krajiny umisťována? Na tuto otázku neexistuje žádná jasná a jednoduchá odpověď. Stávala u nejrůznějších křižovatek: třeba jako sousoší Ukřižování na rozcestí mezi Horním Jiřetínem a Janovem, nebo sv. Jan Nepomucký na křižovatce teplické a osecké cesty v Duchcově. Zajímavý je třeba trojboký pilíř s mariánskými motivy, který dříve stával zhruba v místě kostela sv. Alžběty v Trnovanech, nyní přemístěný do zámecké zahrady v Teplicích [37]. Postaven byl totiž na pomyslném rozmezí vlivů dvou Marií: zatímco z jedné strany je v reliéfu zobrazena Pieta Bohosudovská, z opačné strany si své teritorium hájí Bolestná Panna Marie z Radčic.¹⁷⁸ Jindy si objednavatel postavil sochu přímo na svůj pozemek, jako třeba krásný krucifix s Pannou Marií a andílky před domem na dolním konci Horního Jiřetína. Drobná sochařská díla byla umisťována v závěru poutních cest, kde bývalo zdůrazněno místo – tzv. poklona – z něhož poutníci poprvé uviděli poutní kostel.¹⁷⁹ Obdobným fenoménem bylo v Oseku rozmístění odpočinkových kamenů za opata Laurentia Scipia. Málokdy ovšem rozmístění a ikonografie drobných sakrálních památek odpovídá jasně sledovatelnému programu či koncepci, jaké můžeme nalézt třeba na panstvích Františka Antonína Šporka či Anny Marie Františky vévodkyně Toskánské. Barokní sochy, kapličky

¹⁷⁶ Za nepublikované ústní sdělení děkuji Kateřině Adamcové.

¹⁷⁷ I za toto sdělení děkuji Kateřině Adamcové.

¹⁷⁸ Více viz Vít HONYS: Odras mariánského a světeckého kultu v exteriérové zlidovělé kamenné plastice v prostoru mezi Krušnými horami a Českým středohořím, in: Zdeněk R. NEŠPOR / Kristina KAISEROVÁ: Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století, Ústí nad Labem 2010, 244.

¹⁷⁹ ROYT 2011, 36.

37. Teplice, mariánský pilíř v zámecké zahradě, druhotné umístění, patrně 1760

a boží muka stojí sice mnohdy na místech půvabných a pro utváření krajiny významných – na vyvýšeninkách, terénních vlnách či v zatáčkách –; se stejným účinem by však obvykle mohly stát i na dalším kopečku či u příští zatáčky. Dá se říci, že díla byla umístována s velikým citem – ve většině případů se v jejich rozmístování nedá určit žádný jasný klíč či zjevná kompoziční koncepce.

***

Nakolik se tento obraz krajiny shoduje s doposud zažitým a formulovaným pojetím barokní krajiny? A jaká vůbec byla povaha barokního vstupu do krajiny? V čem baroko krajinu přetvořilo?

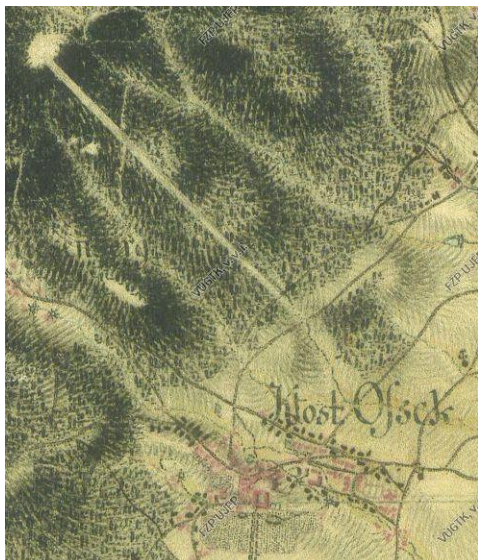
Barokní krajina byla dosud chápána především jako krajina, specifická výraznou prokomponovaností. Ke shrnutí je možno použít jednu již citovanou Horynovu větu: „Architektura, umělecké dílo i terénní útvary a vegetace jsou

*propojeny jednotným kompozičním záměrem, který je přesahuje a zároveň každému z nich dává vyznít ve své poutavosti a kráse.*¹⁸⁰ Středem kompozice mají být zámky, poutní areály a kostely, na něž jsou prostorovými osami napojeny další subdominanty v podobě drobné architektury, sochařských děl či terénních zvláštností. Dlouhé vizuální osy pak propojují celé komplexy i s velmi vzdálenými objekty (ať už architektonickými, či krajinnými). Krajina je protkána osami cest, alejí, je propojena průhledy a symbolickými spojnicemi mezi různými významnými body (zámek – kaple – boží muka a podobně).¹⁸¹

Z dosavadního zkoumání podkrušnohorské krajiny, jak ho realizovala tato práce, však vyvstává odlišný obraz barokní krajiny. O zkoumaném území se nedá říci, že by bylo na konci barokní éry protkané prostorovými osami (ať už v podobě alejí, průseků či radiálně se rozbíhajících cest), ani plánovitými osami významovými (navázání kostela či šlechtického sídla na jiné krajinné dominanty). I přes mimořádný počet poutních míst i drobné architektury a sochařských děl, kterým se Podkrušnohoří vyznačuje, se v daném území najde jen málo úseků krajiny, které by byly organizovány podle určitého kompozičního záměru. Výjimkou jsou povětšinou relativně uzavřené areály šlechtických sídel či klášterního komplexu v Oseku a manufaktury v Litvínově.

¹⁸⁰ ROYT 2011, 36.

¹⁸¹ Srv. například VELIČKA/VELIČKOVÁ 2013, 50.

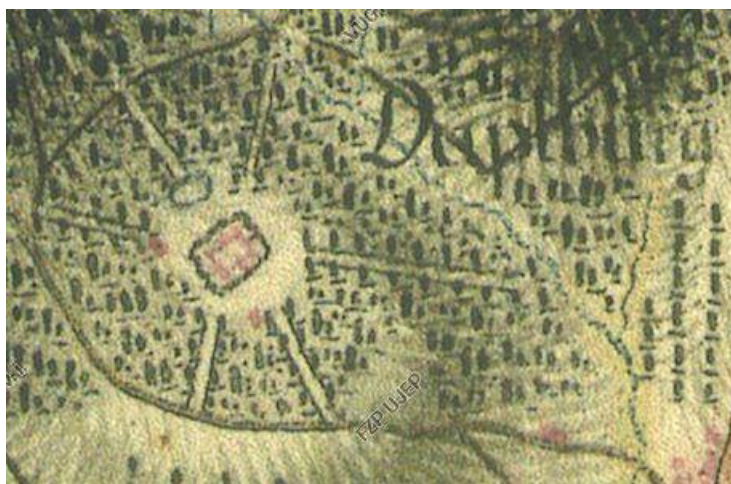

38. Průsek na vrch Stropník

Jak již upozornil Eduard Maur v reakci na článek Jiřího Sádla a Pavla Hájka, i fenomén alejí – tak často s barokem spojovaný – je záležitostí spíše až nadcházejícího století devatenáctého.¹⁸² Výsadba alejí byla u nás prvně uzákoněna v roce 1752, kdy vznikla povinnost vysazovat stromy podél „veškerých silnic říšských, zemských, okresních a obecních“. Účinnější byl však až dekret z roku 1780, který obsahoval podrobnější pokyny a vyměřovala i mírný postih při neplnění. Tíha vysazování a péče o stromy však byla na bedrech vlastníků pozemků – a dá se předpokládat, že se jim tato povinnost příliš nezamlouvala. Stromů podél cest tedy stále nebylo vysázeno tolik, kolik si státní orgány představovaly.

V roce 1828 tak následoval další předpis, který připomínal předchozí ustanovení a připojoval i výměr výhod pro vlastníka pozemku; i kvůli výnosu ze stromů bylo doporučováno sázet stromy ovocné.¹⁸³ Nejvýznamnější síť alejí ve sledovaném území tak nalezneme právě podél zemské silnice, vedoucí od Nakléřova na Ústí nad Labem. Aleje, tvořící nástup k významným šlechtickým sídlům či klášterům atp., se sice v českých zemích objevovaly již dříve, ale ve zkoumaném území jich i přesto nalézáme spíše pomálu: v Oseku, v krátkém úseku před chabařovickou kaplí, v severojižní ose před Trmicemi, a pravděpodobně i v okolí Jezeří.

Ve zhruba podobné míře pak nalézáme průseky v zalesnění; některé z nich vznikly jako důsledek lesnické činnosti či kvůli lovu, ale dají se nalézt i takové, které krom toho s největší pravděpodobností hrály i estetickou úlohu: například do šesti stran hvězdicově se rozbíhající průsek kolem záměčku Tuppelburg [39]

39. Lovecké průseky kolem záměčku Tuppelburg

či průsek v lokalitě Křinec (Zur Grünze) u stejnojmenného hostince poblíž Duchcova, pointovaný božími mukami. Krajinně velmi výrazný byl průsek na vrch Stropník [38] nad Osekem, pro jehož funkci však nemá tato práce žádné vysvětlení.¹⁸⁴

¹⁸² MAUR 2007, 624.

¹⁸³ VELIČKA/VELIČKOVÁ 2013, 70, dále SALÁK 2013, 158. Ani předpis z roku 1828 však nedosáhl kýženého účinku a této problematice se věnovaly i další, následující dekrety a předpisy.

¹⁸⁴ Více k tematice průsekových alejí viz VELIČKA/VELIČKOVÁ 2013, 62.

Nepotvrdila se ani hypotéza, že by baroko svými realizacemi vstupovalo na kopce a vrchy.¹⁸⁵ Ze soupisu zhruba šedesáti nejvýraznějších vrchů a kopců zkoumané oblasti (příloha č. 2) vyplývá, že architektonická realizace je jen na vršku dvanácti z nich, přičemž jde převážně jen o křížky, případně o hrady. Původně barokními počiny jsou jen trojiční kaple na Horce, kaple na Mariánském vrchu nad Ústím, kostel sv. Petra a Pavla v Jeníkově a Horní krčma pod vrcholem kopce Ve Chvojkách nad Teplicemi.¹⁸⁶

Překvapivým zjištěním této práce je skutečnost, že v celé „mariánské zemi“ vzniklo jen velmi málo barokních novostaveb kostelů v místě, která by nebyla předurčena stavbou předchozí. Ze zhruba sedmdesátky kostelů, které se na zkoumaném území nacházejí, je barokními novostavbami na místě, o němž nevíme, že by na něm stávala starší stavba, jen pět (kostely v Trmicích, Litvínově, Jenišově Újezdu, Lipticích a kostel sv. Vavřince v Mostě).¹⁸⁷ To by se zhruba shodovalo i se starším zjištěním Jaroslava Macka, podle nějž teprve v 19. století dosáhl počet zdejších kostelů předhusitského stavu a předešel jej.¹⁸⁸

Obdobná situace panuje i u šlechtických sídel. Jak si povšiml Jiří Úlovec, pro oblast Ústecka je typické, že majitelé znovu přestavovali starší objekty tvrzí a k novostavbám zámků přistoupili až později.¹⁸⁹ V barokním období tu tak mezi osmnácti zdejšími zámky nalézáme jen šest nově vystavěných staveb bez staršího základu. Jsou to Tuppelburg u Mstišova, Nový zámek v Chlumci, zámky v Košťanech, Pařidlech, Janově a Křemýži, přičemž v Pařidlech, Chlumci i Křemýži stávalo starší sídlo nedaleko a nová budova byla záměrně umístěna v jeho blízkosti.

Barokní kostely a zámky tedy vznikají především přestavbou starších staveb – anebo jsou alespoň nově vystavěny na místě starší budovy. Tak je tomu bez výjimky i u poutních areálů. Co se tedy týče velkých staveb, baroko mohlo do krajiny vstoupit spíše jen proměnou jejich vizuální podoby. V oblasti urbanistických vazeb (umístění kostelů, zámků a dalších velkých objektů, orientace jejich hlavního průčelí, vztah k nejdůležitějším komunikacím) se barokní doba příliš neodpoutávala od rozvrhu, pocházejícího z dob mnohem starších. Mohla tak spíše doplňovat – obohacovat již déle existující lokality o nové budovy (ať už se jedná o fary, dostavby poutních areálů či hospodářská stavení u tvrzí a zámků) či nově akcentovat jednotlivé části staveb (například vížkou či rizalitem).

Zcela jiná situace je u památek menšího měřítká. Co se týče kaplí, ve zkoumaném území jich kolem roku 1780 stálo něco přes pět desítek. Šlo převážně o jednoduché vesnické návesní kaple, v několika případech pak o výstavnější kaple, sloužící i k reprezentaci svého donátora (Heymannova kaple v Duchcově, Seumova kaple v Teplicích, kaple na

---

¹⁸⁵ Srv. HÁJEK 2003, 12, SEMOTANOVÁ/KOUKALOVÁ/SVOBODA 2008, 5, KALISTA 2014³ 43,

¹⁸⁶ Do soupisu ovšem nebyly zařazeny drobné vyvýšeniny typu Jánského vršku nad Chabařovicemi, které okolní terén převyšují jen o několik málo metrů a nejsou viditelné dodaleka.

¹⁸⁷ Je přitom možné, že tento počet je ještě nižší, neboť některé z kostelů i obcí již zanikly a naše informace o nich tedy nemusejí být kompletní.

¹⁸⁸ Jedná se bohužel o zjištění v literatuře nedostupné, informace je zprostředkována Petrem Mackem.

¹⁸⁹ ÚLOVEC 2002, 7.

Horce u Chlumce atd.).¹⁹⁰ Barokních novostaveb je z nich naprostá většina – na čtyřicet sedm. Číslo však nemusí být zcela přesné, neboť o historii drobnějších sakrálních staveb neexistuje zdaleka tolik zpráv, jako u kostelů či šlechtických sídel; mnoho z nich navíc již zaniklo a jsou známy jen z fotografií.¹⁹¹

O podivuhodném počtu sochařských památek ve zkoumaném území byla již řeč výše. Zbývá ovšem odpovědět na otázku, do jaké míry se na množství památek podílí právě barokní doba. Jak se změnil jejich počet od období předchozích? Odpověď opět napovídá publikace *Mariánské, trojiční a další světecké sloupky a pilíře v Ústeckém kraji*. Autoři sestavili statistiku, která oněch 301 památek, zjištěných v Ústeckém kraji, rozčlenila podle století jejich vzniku. Výsledek je následující:¹⁹²

16. století: 7 památek, tedy 2%

17. století: 67 památek, tedy 17%

18. století: 201 památek, tedy 67%

19. století: 22 památek, tedy 7%

20. století: 1 památka, tedy 0,3 %

21. století: 3 památky, tedy 1%

Statistika se sice týká území celého Ústeckého kraje, nikoli jen předmětného území této práce, ale dá se očekávat, že výsledky pro naše území by byly velice podobné. Ostatně podle autorů se toto procentuální zastoupení sloupů a pilířů blíží českému průměru.¹⁹³ Ke vztyčování soch, pilířů a sloupů došlo v období baroka především v souvislosti se třemi událostmi: morovými ranami v letech 1680 a 1713 – a přípravou na svatořečení Jana Nepomuckého, k němuž došlo v roce 1729. „Morové“ památky byly přitom vztyčovány i desetiletí po odeznění moru, jako je tomu v případě sochy sv. Františka Xaverského na krupském náměstí. Podle archivní zprávy byla statue postavena roku 1762 jako pozdní výraz vděčnosti za odvrácení moru roku 1680.¹⁹⁴ Vztyčování soch, spojených s nepomucenským kultem, zase mnohdy předcházelo samotné svatořečení i o několik desetiletí – jako například socha sv. Jana Nepomuckého z roku 1710, stojící dnes v teplickém zámeckém parku. Z památek, jež se z doby baroka dochovaly přes všechny pohnuté události minulých dvou staletí, ovšem lze soudit, že kult sv. Jana Nepomuckého nebyl v „mariánské zemi“ příliš rozšířen – v území se nacházejí jen tři nepomucenské sochy. Morových statuí, sloupů a pilířů, stejně jako mariánských památek, je v území mezi Mostem a Ústím znatelně více. K nejčastěji ztvárňovaným ikonografickým tématům ve

---

¹⁹⁰ Míněno zde nikoli drobné kaple výklenkové, nýbrž o kaple, které mohly – byť v omezené míře – sloužit i ke shromažďování k bohoslužbám.

¹⁹¹ Mnoho z nich vzniká v 2. polovině 18. století – a lze tak uvažovat, zda nemohou souviset s „ohnovým patentem“ Marie Terezie, který ukládal každé vesnici mít alespoň jednu zvoničku, na níž by v případě ohně mohl „vartýř“ bít na poplach. Více PALIČKA/PALIČKOVÁ 2013, 48.

¹⁹² ADAMCOVÁ 2012, 26.

¹⁹³ Ibidem.

¹⁹⁴ ADAMCOVÁ 2012, 890.

sledovaném území pochopitelně patří Bolestné Panny Marie, uctívané jak v Bohosudově, tak v Mariánských Radčicích.¹⁹⁵

Zdá se tedy, že baroko množstvím soch podkrušnohorskou krajinu doslova zaplavilo a učinilo z ní skutečnou „terra sacra.“ Tento závěr však bude navždy stát na vratkých nohách nedostatečného poznání památkového fondu období ještě starších. Nevíme, kolik soch vroubilo cesty již ve středověku a renesanci. Zaniklo jistě nesmírné množství kamenných, hliněných i dřevěných památek, jež pro naše zkoumání zůstanou navždy nedostupné – prvním dostatečně podrobným mapováním je až první vojenské mapování z konce baroka a pramenné zmínky se patrně týkají jen velmi malého počtu z nich. O tom, že i ve středověku byla krajina čteně traktována drobnými památkami, svědčí alespoň dochované zprávy z Duchcova.

Z období středověku se zachovaly zprávy o poměrně vysokém počtu drobných sakrálních památek, nacházejících se v duchcovském okolí. Boží muka byla u cest nebo jejich křižovatek umístována již od předhusitského období: při cestě do Ledvic (1406), před Hájskou branou (1452), u cesty do Teplic (1455, 1458) a čtvrtá při cestě do Zabrušan (1504). Jako orientační bod u cesty na Liptice se už v roce 1415 zmiňuje kamenný kříž a dvoje další boží muka u téže cesty (1473 a 1489). Zmínky se dochovaly ještě o dvou (patrně kamenných) křížích neznámé lokace, uváděných v roce 1413 a 1446.¹⁹⁶

Bylo by nesmírně zajímavé znát i odpovědi na otázky, o nichž dnes můžeme jen spekulovat. Existovala tradice morových statuí a sloupů již ve středověku a renesanci, nebo jde teprve o fenomén čistě barokní, nově a zásadně pak ovlivňující vzhled krajiny? Na základě jakých pohnutek bylo voleno místo pro vztyčení dřevěných či kamenných křížů doby středověku? A nakolik byly později barokní sochy vztyčovány právě na místech doslouživších památek ze starších období?

***

Zbývá ještě pokusit se naznačit odpověď na otázky, které ve své stati o raně novověké krajině vznáší Eva Semotanová, tedy zda lze „[...] podle uměleckého stylu pojmenovat také jiné krajiny – renesanční, manýristickou nebo klasicistní prolnutou ideály osvícenství?“¹⁹⁷ Tedy z jiné strany – v čem se barokní otisk v české krajině liší od otisků jiných období? Existuje něco jako barokní slohový názor v utváření krajiny, specifický a odlišný od období předchozích a nadcházejících?

Z materiálu, jenž shromáždila tato práce, lze jen málo vysuzovat o utváření krajiny v obdobích baroku předcházejících a případných specifikách a slohovém výrazu „gotické“, „manýristické“ či „renesanční“ krajiny. Jak však již bylo výše řečeno, co do lokací kostelů i šlechtických sídel panovala v období baroka velká kontinuita. Dlouho byly přednostně obnovovány svatostánky na starobylých místech, během husitských bouří či dramatického období třicetileté války mnohdy vyvrácených, případně dlouhodobě

---

¹⁹⁵ Více viz HONYS 2009, 246.

¹⁹⁶ SOUKUP 2013, 83.

¹⁹⁷ SEMOTANOVÁ 2010, 34

chátrajících kvůli hospodářskému úpadku první poloviny 17. století. U panských sídel tomu – patrně snad nikoli z důvodů pietních, ale hospodářských – bylo nejinak. V baroku ani nebyla v nijak významné míře zakládána nová osídlení, i zde docházelo spíše k naplňování rozvrhu z období tzv. velké kolonizace 13. a 14. století.¹⁹⁸ O tom, že by v českých zemích „padlo staré naráz“, že by baroko celou krajinu zgruntu přetvořilo, jak píše Sádlo s Hájkem¹⁹⁹, vskutku nemůže být řeč – soudě alespoň z příkladu podkrušnohorské krajiny. Novum, které baroko přináší oproti předchozím obdobím, tak spočívá především v zakládání výstavních barokních zahrad a komponování oněch zmiňovaných exkluzivních uzavřených celků, jako jsou areály duchcovského a jezeřského zámku nebo oseckého kláštera, neboť o podobných realizacích z předchozích dob nemáme žádné zprávy. Jedinečné bylo baroko podle všeho též onou záplavou soch a dalších drobných sochařských památek, byť ani to nelze říci s naprostou jistotou.

Vzhledem ke kratší časové vzdálenosti a tedy i počtu dochovaných památek můžeme o

40. Křemýž, výřez ze stabilního katastru, vpravo nahoře sýpka, ve středu zámek a zahrada, vlevo dole kostel

něco sebevědoměji odpovědět na otázku, zda se dá sledovat nějaký jasný předěl mezi krajinou barokní a krajinou klasicistní. Odpověď by zněla, že nikoli: jak trefně zformuloval Vít Honys, v období klasicismu na severozápadě Čech barokní krajina dozrává. Klasicistní krajina barokní krajině nijak neodporuje – doplňuje ji. Její tvůrci šli nerušeně ve stopách tvůrců krajiny barokní. Jen se místo soch umisťují v krajině odpočívadla či vojenské pomníky, místo kaplí lázeňské pavilony a namísto sýpek výletní hostince.

Příkladem takového postupného doplňování krajiny podle stále stejných principů by mohla být krajina v okolí vesnice Křemýž [40]. Křemýžské panství zakoupila v roce 1669 baronka Kateřina Alžběta z Bachonhay. Podle některých zdrojů stála tou dobou v Křemýži ještě stará tvrz, zmiňovaná poprvé v roce 1251. Stát měla nedaleko

¹⁹⁸ Více o problematice velké kolonizace viz KLÁPŠTĚ, Jan: Proměna českých zemí ve středověku, Praha 2006.

¹⁹⁹ HÁJEK/SÁDLO 2004, 45.

vesnice na vrchu Ladenburg.²⁰⁰ Baronka, usilující o pozvednutí zanedbaného panství, však nechala tvrz (spolu se starým pivovarem, ovčínem a dalšími stavbami) zbořit a na úpatí vrchu Ladenburg si mezi lety 1693-95 postavila barokní zámek. Je-li datace zámku správná, jednalo by se o pozoruhodně novátorský počín: obdélným půdorysem zámku totiž prostupuje polygonální převýšené těleso, obsahující halu a nad ní hlavní sál. To ze zámku činí jednu z prvních vrcholně barokních kompozic na našem území.²⁰¹ Za jejího panování došlo i k novostavbě kostela na místě starší sakrální budovy, stejně jako zvonice, stojící při závěru kostela. Panství se později dostalo do vlastnictví Ledebourů. Ti nechali v letech 1816-21 vystavět výstavní sýpku, údajně na místě někdejší tvrze.²⁰² Sýpka [41], vyznačující se až zámeckými rysy, utvořila protipól zámku, počátkem 19. století přestavovaného. Střední rizalit sýpky totiž stojí přímo v ose rizalitu zahradního průčelí zámku, od něhož ji dělí asi 450 metrů. Sýpka se v průběhu 19. století proměnila ve výletní hostinec, zvaný Ladenburg. Svědčí o tom i dodnes patrné iluzivní malby v interiéru. Krásný a architektonicky pozoruhodný objekt bohužel chátrá – stojí již jen obvodové zdivo, kryté jen několika úseky střechy. Doplnování krajiny ovšem pokračovalo: v roce 1821 nechal hrabě Ledebour-Wicheln vystavět letohrádek Tuchlov, empírovou stavbu na ještě v zásadě barokním půdoryse kolem čestného dvora. Stojí nadohled od sýpky-hostince na Ladenburgu i křemýžského zámku, doplněného ve 40. letech ještě o

41. Křemýž, sýpka/výletní hostinec Ladenburg, stav březen 2016

vyhlídkový pavilon Belveder v zámeckém parku. O komplexu těchto budov, kdy jsou dvě (sýpka a zámek) propojeny osou a další stojí nadohled v krajině, se v publikaci Hradů, zámky, tvrže

v severních Čechách píše: „Je to typický příklad empírového komplexu, zasazeného do krajiny, která byla cílem vycházek a vyjížděk lázeňských hostů z Teplic a Bíliny.“²⁰³ Jak je však zřejmé, tato „empírová“ realizace kontinuálně navazuje a rozvíjí rozvrh předchozích období, aniž by bylo lze pojmenovat zásadní přerov či stylovou odlišnost (architektonické

²⁰⁰ ANDĚL 1984, 244

²⁰¹ MACEK 2003, 44.

²⁰² ANDĚL 1984, 244.

²⁰³ ANDĚL 1984, 245.

ztvárnění objektů se pochopitelně liší, ne však uvažování o jejich umístění v krajině). Tato kontinuita se dá v okolí Křemýže sledovat až do konce 19. století: v 90. letech si Ledebourové nechali vystavět novogotickou rodinnou hrobku a kapli na vyvýšenině východně od Ladenburgu²⁰⁴ – přičemž na tomtéž místě je drobná zděná památka značena již na mapách I. vojenského mapování; i zde se tedy navazuje na barokní (a možná mnohem starší) tradici.

***

„Ó, blažené jsou vrchy a údolí, pole a lesy, města a vesnice, pro něž tato mariánská Jitřenka denně vždy k službě připravena vychází.“ (Maurus Junger)

Baroko krajinu „mariánské země“ obohatilo: dalo jí zkrásnit skrze výpravné komplexy poutních míst a šlechtických sídel, převléklo její jistě mnohdy zchátralé kostely do skvělého nového barokního hávu a poselo kraj nespočtem působivých drobných dominant soch, božích muk a morových sloupů. Nevstálo jí však, ani jejím jednotlivým částem, žádnou plánovitou kompozici či promyšlený program. Krajina „mariánské země“ nebyla jednotně přetvořena vůlí šlechtických či církevních objednavatelů, jako to na svých panstvích realizovali někteří barokní šlechtici: nejprve Albrecht z Valdštejna v okolí Jičína, František Antonín Špork v Kuksu a v okolí Lysé nad Labem či Choustníkova Hradiště, Anna Marie Františka Toskánská v Ploskovicích. Jak již bylo výše vyloženo, nenalzáme zde to, o čem se obvykle mluví jako o „barokní krajině“: kompoziční osy, aleje, průhledy, symbolické souvislosti.

Zde je možné se chvilku zastavit a bilancovat samotný pojem „barokní krajina“. Ve světle dosavadního zkoumání se jeví jako zřejmé, že ona „barokní krajina“ ve své výsostné podobě prokomponovaných částí kraje se všemi výše vyjmenovanými náležitostmi (dominanty s připojenými subdominantami, kompozičními osami, jednotným rozvrhem...) je fenoménem skutečně jen několika málo výjimečných – a nevelkých – území. Jičínsko, okolí Lysé nad Labem či Kuksu rozhodně není reprezentativním vzorkem české krajiny v době baroka. Tyto části krajiny jsou výjimečným gestem, nedílně spojeným s osobou objednavatele, který se právě tímto způsobem chtěl prezentovat. Rozšiřovat charakteristiky těchto výjimečných krajinných útvarů na celek české krajiny v době baroka není možné.²⁰⁵

---

²⁰⁴ ANDĚL 1984, 245. Kaple však byla odstřelena v roce 1919. Dodnes jsou však patrné působivé trosky.

²⁰⁵ Dá se spíše předpokládat, že česká krajina v době baroka se svou podobou mnohem více blížila krajině severočeské mariánské země, byť byla ve svém průměru méně bohatá na sochařské památky. Princip exkluzivních šlechtických či klášterních areálů, vkládaných do přehledné krajiny spolu s jednotlivými dominantami kostelů, poutních míst či zámečků, bude patrně charakteristický pro větší část českých zemí, než prokomponované krajinné útvary á la Kuks či Jičínsko. Zkoumání stavební činnosti v jižních Čechách, které provedl Jiří Kotalík, by se dalo interpretovat právě tímto způsobem. Srv. Jiří T. KOTALÍK: Stavební podnikání Buquyů v 17. a 18. století k dějinám barokní architektury v jižních Čechách, nepublikovaný rukopis diplomové práce na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1975 a Jiří T.

Na základě toho bychom si však neměli začít myslet, že části krajiny, jíž se promyšlená, programová krajinářská práce vyhnula, jsou méně hodnotné či méně krásné. Mariánská země nebyla barokní krajinou tak, jak jsme zvyklí tento výraz používat – stejně tak by mohla být zvána krajinou středověkou, anebo později krajinou klasicistní či empírovou. Byla to totiž především krajina návaznosti, krajina dlouhodobého rozvíjení a citlivého doplňování starobylého rozvržení. Krajina kontinuálně vzkvétající v péči lidských rukou. Můžeme jí nazývat „krajinou citlivého člověka.“ Kontinuita citlivého rozvíjení a navazování je přitom velmi nesamozřejmá hodnota, o čemž člověka zas a znovu přesvědčuje nešťastný poválečný sudetské krajiny. Vstup 20. století se při vědomí této napříč staletí jdoucí kontinuity zdá o to brutálnější: teprve tehdy člověk bezohledně vtiskává krajině svou vůli a dává ji poznat svou moc...

KOTALÍK: Architektura 17. a 18. století v jižních Čechách a její význam pro lidovou kulturu regionu, nepublikovaný rukopis dizertační práce na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1987.

9. Seznam použité literatury

ADAMCOVÁ 2012 - Kateřina ADAMCOVÁ et al.: Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v Ústeckém kraji, Praha 2012

ADAMCOVÁ 2014 – Kateřina ADAMCOVÁ: Geneze a proměny mariánských, trojičních a dalších světeckých sloupů a pilířů období baroka v Čechách, in: Průzkumy památek XXI – 1/2014, 89–110

ANDĚL 1984 - Rudolf ANDĚL et al.: Hrady, zámky a tvrze v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. [Díl] 3, Severní Čechy, Praha 1984

BACHTÍK 2014 – Jakub BACHTÍK: Barokní kostel Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně a architekt Jean Baptiste Mathey: zpráva z konference na horké půdě, Zprávy památkové péče LXXIV 2014, 520–522

BACHTÍK/BIEGEL/MACEK 2015 - Jakub BACHTÍK / Richard BIEGEL / Petr MACEK: Barokní architektura v Čechách, Praha 2015

BIEGEL 2015 – Richard BIEGEL: Architektonický předěl v díle Jeana Baptisty Matheye, in: Jakub BACHTÍK / Richard BIEGEL / Petr MACEK: Barokní architektura v Čechách, Praha 2015

BUKOVSKÝ 2000 – Jan BUKOVSKÝ: Loretánské kaple v Čechách a na Moravě, Praha 2000

CÍLEK/DRESLEROVÁ/HÁJEK/SÁDLO 2008 - Václav CÍLEK / Dagmar DRESLEROVÁ / Pavel HÁJEK / Jiří SÁDLO / Petr POKORNÝ: Krajina a revoluce. Významné přelomy ve vývoji krajiny Českých zemí, Praha 2008

CÍSAŘOVSKÁ 2009 – Dagmar CÍSAŘOVSKÁ: Barokní tvář české krajiny (nepublikovaná rigorózní práce na Univerzitě Karlově), Praha 2009

ČAPSKÁ/MIHOLA 2010 – Veronika ČAPSKÁ / Jiří MIHOLA: Na cestě do nebeského Jeruzaléma: poutnictví v českých zemích ve středoevropském kontextu, Brno 2010

ENDLER 1903 – Franz ENDLER: Das Soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Leitmeritz (Königreich Böhmen), Vídeň 1903

HÁJEK 2003 – Pavel HÁJEK: Česká krajina a baroko: urbanismus českého baroka na příkladu města Jičína a jeho okolí, Praha 2003

HÁJEK 2008 – Pavel HÁJEK: Jde pevně kupředu naše zem, Praha 2008

HÁJEK/SÁDLO 2004 – Pavel HÁJEK / Jiří SÁDLO: Česká barokní krajina: co to vlastně je?, in: Dějiny a současnost XXVI, č. 3/2004. 29–33

HAVLÍK 2016 – Jiří M. HAVLÍK: Jan Fridrich z Valdštejna, Arcibiskup a mecenáš doby baroka, Praha 2016

HEBER 2006 – Franz Alexander HEBER: České hrady, zámky a tvrze. Druhý díl, Severní Čechy, Praha 2006

HONYS 2009 - Vít HONYS: Odras mariánského a světeckého kultu v exteriérové zlidovělé kamenné plastice v prostoru mezi Krušnými horami a Českým středohořím, in: Zdeněk R. NEŠPOR / Kristina KAISEROVÁ: Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století, Ústí nad Labem 2010

HONYS 2013 – Vít HONYS: Barokní umění a jeho památky v Duchcově, in: WOLF 2013 – Jiří WOLF a kol.: Duchcov, Praha 2013

- HORYNA 1987 – Mojmír HORYNA: Barokní architektura a kompozice krajiny, in: Kompozice zahrad v dějinách umění, Čes. Budějovice/Tábor 1987
- HORYNA 1991 – Mojmír HORYNA: Stavba a svět. Krajinné urbanistické principy u Santiniho, in: HRUBÁ/HRUBÝ 2003, Michaela HRUBÁ / Petr HRUBÝ (eds.): Barokní umění v severozápadních Čechách, Ústí nad Labem 2003
- HORYNA 2001 – Mojmír HORYNA: Baroko v české krajině a historické paměti, in: Vít VLNAS (ed.): Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století, Praha 2001
- HRBEK 2013 – Jiří HRBEK: Barokní Valdštejnové v Čechách: 1640-1740, Praha 2013
- HRUBÁ/HRUBÝ 2003, Michaela HRUBÁ / Petr HRUBÝ (eds.): Barokní umění v severozápadních Čechách, Ústí nad Labem 2003
- CHLEBORÁDOVÁ 1986 – Bohuslava CHLEBORÁDOVÁ et al.: Severočeské veduty 19. století, Teplice 1986
- KAISER/ŠRONĚK 1986 – Vladimír KAISER / Michal ŠRONĚK: Ernst Gustav Doerell, Ústí nad Labem 1986
- KALISTA 2014³ – Zdeněk KALISTA: Tvář baroka, Praha 2014³
- KALISTA/HORÁKOVÁ 2001 – Zdeněk KALISTA / Michaela HORÁKOVÁ (ed.): Česká barokní pouť: k religiozitě českého lidu v době barokní, Žďár nad Sázavou 2001
- KILIÁN 2014 – Jan KILIÁN: Příběh z doby neobyčejného šílenství: život a svět krupského koželuha Michela Stüelera za třicetileté války, Praha 2014
- KOCOUREK/KOCOUREKOVÁ/VILÍM 2005 – Ludomír KOCOUREK / Květoslava KOCOUREKOVÁ / Karel VILÍM: Krupka z cínu zrozená, Teplice 2005
- Komponovaná kulturní krajina a možnost její obnovy a zachování: přednášky z odborného semináře konaného v Olomouci ve dnech 22.-23. dubna 2010, Olomouc 2010
- KOTALÍK 1975 – Jiří T. KOTALÍK: Stavební podnikání Buquyů v 17. a 18. století k dějinám barokní architektury v jižních Čechách, nepublikovaný rukopis diplomové práce na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1975
- KOTALÍK 1987 – Jiří T. KOTALÍK: Architektura 17. a 18. století v jižních Čechách a její význam pro lidovou kulturu regionu, nepublikovaný rukopis dizertační práce na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy, Praha 1987
- KOUKAL 2005 – Pavel KOUKAL (ed.): Státní zámek Jezeří, Ústí nad Labem 2005
- KRÁL 1987 – Karel KRÁL: Severočeské veduty, Ústí nad Labem 1987
- KRUTSKÝ 1996 - Norbert KRUTSKÝ, Mariánské Radčice – Poutní místo oseckých Cisterciáků, in: 800 let kláštera Osek. Jubilejní sborník, Osek 1996, 35–39
- KRUTSKÝ 1999 – Norbert KRUTSKÝ: 800 let duchovního, kulturního a hospodářského působení kláštera v Oseku, in: Richard KAVAN a Lubomír KOCOUREK (eds.). Náboženské dějiny severních Čech, Ústí nad Labem 1999
- KUČA 1996-2011 – Karel KUČA: Města a městečka v Čechách, na Moravě a ve Slezsku, Praha 1996-2011. 8 svazků
- KUČA 2009 – Karel KUČA: Hrady, zámky: a další památky ve správě Národního památkového ústavu, Praha 2009
- KUČA 2015 – Karel KUČA (ed.): Krajinné památkové zóny České republiky, Praha 2015

- KUDĚLKA 1989 - Zdeněk KUDĚLKA: Barokní architektura na Moravě, in: Dějiny českého výtvarného umění II/1, Praha 1989
- KVAPIL 1999 – Jan KVAPIL: Severočeská pánev – Mariánská země?, in: Náboženské dějiny severních Čech, sborník příspěvků z konference v Ústí nad Labem ve dnech 9. – 11. září 1997, Ústí nad Labem 1999, 20-24
- KVAPIL 2000 – Jan KVAPIL: Augustinus Sartorius: Mariánský Atlas, Praha 1717. (koncepte barokního patriotismu vytvořená oseckými cisterciáky) – překlad a komentář, in: Ústecký sborník historický, Ústí nad Labem 2000, 145-166
- KVAPIL 2000 – Jan KVAPIL: Augustinus Sartorius: Mariánský Atlas, Praha 1717 (koncepte barokního patriotismu vytvořená oseckými cisterciáky) – překlad a komentář, in: Ústecký sborník historický, Ústí nad Labem 2000, 145-166
- KVAPIL 2003 – Jan KVAPIL: Lokální patriotismus, in: Usta ad Albim Bohemica, ročník II, č. 1, 20-37
- KVĚT 2003 – Radan KVĚT: Duše krajiny: staré stezky v proměnách věků, Praha 2003
- KVĚT 2011 – Radan KVĚT: Atlas starých stezek a cest na území České republiky, Brno 2011
- LÍBAL 1991 – Dobroslav LÍBAL: Baroko a česká krajina, in: Barokní umění a jeho význam v české kultuře. Praha 1991
- MACEK 1987 – Petr MACEK: Barokní krajinná řešení na toskánských panstvích v Čechách, in: Kompozice zahrad v dějinách umění, Čes. Budějovice/Tábor 1987
- MACEK 1992 – Petr MACEK et al.: Oktavián Broggio 1670-1742, Litoměřice 1992
- MACEK 2003 – Barokní architektura a stavitelství v severních Čechách, in: Michaela HRUBÁ / Petr HRUBÝ (eds.): Barokní umění v severozápadních Čechách, Ústí nad Labem 2003
- MACEK 2007 – Jaroslav MACEK: 950 let litoměřické kapituly, Kostelní Vydří 2007
- MACEK 2015a – Petr MACEK: František Maxmilián Kaňka a architektura barokního minimalismu, in: Jakub BACHTÍK / Richard BIEGEL / Petr MACEK: Barokní architektura v Čechách, Praha 2015
- MACEK 2015B - Petr MACEK, Oktavián Broggio, in: Jakub BACHTÍK / Richard BIEGEL / Petr MACEK: Barokní architektura v Čechách, Praha 2015, 364–376
- MAUR 2007 – Eduard MAUR: Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?, in: Český časopis historický 3/2007, Praha 2007, 619-626
- MRÁZKOVÁ/NAVRÁTILOVÁ 2007 – Dagmar MRÁZKOVÁ / Lenka NAVRÁTILOVÁ: Krupka: poklady z archivů, Krupka 2007
- OHLER 2002 – Norbert OHLER: Náboženské poutě ve středověku a novověku, Praha 2002
- PAVLÍČEK 2006 – Martin PAVLÍČEK: Neznámé dílo Jeana Baptista Matheyho, in: Zprávy památkové péče, ročník 66, 6/2006, Praha 2006
- PEŠTA 2009 – Jan PEŠTA: Encyklopedie českých vesnic: vesnické památkové rezervace, zóny a ostatní památkově hodnotná vesnická sídla v Čechách. Díl IV., Ústecký kraj - severozápadní Čechy, Praha 2009
- POCHE 1977-1982 – Emanuel POCHE a kol.: Umělecké památky Čech, Praha 1977-1982

- PRIKNEROVÁ 2013 – Pavla PRIKNEROVÁ: Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně v souvislostech valdštejské stavební činnosti na duchcovském panství (bakalářská práce na Filosofické fakultě Univerzity Karlovy), Praha 2013
- ROUBÍKOVÁ 2014 – Iva ROUBÍKOVÁ: Historické zahrady a parky památek severních Čech, Ústí nad Labem 2014
- ROYT 2011 – Jan ROYT: Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století, Praha 2011
- SEMOTANOVÁ 2010 – Eva SEMOTANOVÁ: Raně novověká krajina v českých zemích, in: Václav BŮŽEK (ed.): Společnost českých zemí v raném novověku, Praha 2010
- SEMOTANOVÁ/KOUKALOVÁ/SVOBODA 2008 – Eva SEMOTANOVÁ / Šárka KOUKALOVÁ / Stanislav SVOBODA: Barokní krajina v okolí Lysé nad Labem, Lysá nad Labem 2008
- SCHLESINGER 1871 - , L.: Festschrift zur Erinnerung an die Feier des 10. Gründungstages im Jahre 1871. Geschichte des Kummerner Sees bei Brüx. Praha 1871
- SLAVÍČEK 1993 – Lubomír SLAVÍČEK: „Conte savio“. Jan Bedřich z Valdštejna – mecenáš a podporovatel umění, in: Dějiny a současnost XV, 1993, 13-16
- SMOLÍKOVÁ 2004 – Dagmar SMOLÍKOVÁ: Doly versus obce, in: Sedmá generace 2004, dostupné online: www.sedmagerace.cz/download-text/doly-versus-obce, vyhledáno 22. 4. 2016
- SOUKUP 2013 – Michal B. SOUKUP: Duchcov ve středověku, in: WOLF 2013 – Jiří WOLF a kol.: Duchcov, Praha 2013, 45-85
- STÁHLÍK 1994 – Zdeněk STÁHLÍK: Proměny Podkrušnohoří, in: Vesmír 1994/6, ročník 73
- SUDEK 2012 – Josef SUDEK: Smutná krajina: severozápadní Čechy 1957-1982, Praha 2012
- SVATOŠ 2001 – Martin SVATOŠ: Latinská literatura v Čechách 1620–1720, in: Vít VLNAS (ed.): Sláva Barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století, Praha 2001, 254–261
- ŠVÁCHA 2014 - Rostislav ŠVÁCHA: The Type of Jean Baptiste Mathey's Church in Horní Jiřetín, Czech and Slovak Journal of Humanities 2/2014, 105–115
- ÚLOVEC 2001² – Jiří ÚLOVEC: Zaniklé hrady, zámky a tvrze Čech, Praha 2001²
- ÚLOVEC 2002 – Jiří ÚLOVEC: Hrady, zámky a tvrze na Ústecku, Ústí nad Labem 2002
- VLK 1981 – Miloslav VLK: Carl Robert Croll, Teplice 1981
- VLK 1989 – Miloslav VLK: Carl Croll, Ústí nad Labem 1989
- VLNAS 2001 – Vít VLNAS (ed.): Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století, Praha 2001
- VOTOČEK 1982 – Otakar VOTOČEK: Barokní Mariánské Radčice a jejich stavitelé, in: Umění XXX, 1982, 152–171.
- WOLF 2013 – Jiří WOLF a kol.: Duchcov, Praha 2013
- ZYKMUND 2010 – Jan ZYKMUND et al.: Turn, s. l. 2010
- ZYKMUND 2012 – Jan ZYKMUND et al.: Teplice = Teplitz-Schönau. No 1, Lázeňskou branou na Královskou třídu, Břeclav 2012

10. Seznam vyobrazení

1. Severní výběžek mostecké pánve, pohled ze svahů Komáří hůrky směrem na jezero Milada a krajinu kolem Chabařovic. Foto: autorka
2. Duchcov, zámek, pohled z náměstí. Foto: Roman Jirků
3. Veduta krajiny kolem Lysé nad Labem, Mauritius Vogt, 1712, mědiryt. Foto: Antikvariát Bretschneider
4. Mapa s vyznačením rozsahu zkoumaného území. Zdroj: mapy.cz
5. Komáří hůrka, kaple sv. Wolfganga, 1674. Foto: autorka
6. Komáří hůrka, zvonice Komáří vížka, pohlednice z konce 19. století. Zdroj: www.filmtech2.estranky.cz
7. Krupka, pohled z Kalvarienbergu na Krupské náměstí. Foto: autorka
8. Krupka, pohled z hradu Rosenberg směrem ke Komáří vížce. Foto: autorka
9. Bohosudov, poutní obrázek s vyobrazením bohosudovské legendy. Zdroj: <http://www.antikvariatkarlin.cz/>
10. Bohosudov, pohled na baziliku s ambity. Pohlednice z 19. století. Zdroj: www.jesuiten.at
11. Bohosudov, poutní areál, pohled přes hlavní osu. Foto: Petr Macek
12. Teplice, veduta, Jan Balzer, před 1793. Zdroj: <http://teplice.majestat.cz/obsah-stranek-2/1-teplice>
13. Teplice, Ernst Gustav Doerell, Pohled na Doubravskou horu ze zámeckého parku v Teplicích, 1873. Zdroj: <http://www.hrady-zriceniny.cz>
14. Teplice, morový sloup, Matyáš Bernard Braun, 1717. Zdroj: Wikimedia Commons
15. Nakléřov, kostel sv. Josefa, 1679, pohled směrem na Nakléřovskou výšinu, Zdroj: NPÚ Ústí nad Labem
16. Chlumec, kaple Nejsvětější Trojice, Jean Baptiste Mathey, 1690-91, Foto: autorka
17. Chlumec, kaple Nejsvětější Trojice na Horce, Jean Baptiste Mathey, 1690-91, boční pohled. Foto: autorka
18. Chlumec, Ernst Gustav Doerell, 1875, olejomalba. Zleva Nový zámek, kostel sv. Gotharda, vzadu kaple Nejsvětější Trojice na Horce. Zdroj: www.mesto-chlumec.cz
19. Chabařovice, kaple sv. Jana Křtitele s poustevnou, 2. polovina 18. století. Foto: autorka
20. Hrbovice, kostel sv. Vavřince. Zdroj: www.zanikleobce.cz
21. Trmice, výřez z mapy I. vojenského mapování. Zdroj: www.chartae-antiquae.cz
22. Trmice, kostel Narození Panny Marie, fotografie před přestavbou na koni 19. století. Zdroj: www.kosteltrmice.cz
23. Litvínov, kostel Archanděla Michaela, Jean Baptiste Mathey, 1685-1694. Foto: autorka
24. Horní Litvínov, veduta, 1715. Zdroj: www.mulitvinov.cz
25. Horní Litvínov, hraběcí manufaktura, rytina J.J.Ditzler, A. Birckhart, 1728. Zdroj: www.mulitvinov.cz
26. Janov, letecký pohled na areál hospodářského dvora. Zdroj: www.maps.google.com
27. Janov, zámek, úsek ohradní zdi. Foto: Petr Macek
28. Janov, zámek, hlavní průčelí. Foto: Petr Macek

29. Carl Gustav Croll, Pohled na Horní Jiřetín, 1843, obrazárna Lobkovického paláce.
Zdroj: www.litvinov.sator.eu
30. Horní Jiřetín, jezdecká socha sv. Jiří, 1691. Foto: autorka
31. Horní Jiřetín, kostel Nanebevzetí Panny Marie, Jean Baptiste Mathey. Foto: autorka
32. Jezeří, pohled přes zámek směrem k dolu ČSA. Foto: autorka
33. Jezeří, pohled na hlavní průčelí zámku od Hraběcí kaple. Foto: autorka
34. Mariánské Radčice,
35. Osek, obraz kláštera z roku 1738. Zdroj: 800 let kláštera Osek, jubilejní sborník
36. „Les křížů“ v okolí Modlan, výřez z mapy I. vojenského mapování. Zdroj: www.chartae-antiquae.cz
37. Teplice, mariánský pilíř v zámecké zahradě, druhotné umístění, patrně 1760.
Foto: Jiří Max
38. Průsek na vrch Stropník, výřez z mapy I. vojenského mapování. Zdroj: www.chartae-antiquae.cz
39. Lovecké průseky kolem zámečku Tuppelburg, výřez z mapy I. vojenského mapování. Zdroj: www.chartae-antiquae.cz
40. Křemýž, výřez ze stabilního katastru. Zdroj: Národní archiv
41. Křemýž, sýpka/výletní hostinec Ladenburg, stav březen 2016. Foto: Petr Macek